

*Ο Εβλιγιά Τσελεμπή στην Άρτα
τον 17^ο αιώνα*

Αναστασία Γ. Καρρά

Λίγα λόγια για την εργασία

Προσπαθούσα να βρω το κείμενο με την περιγραφή του οδοιπορικού του Εβλιγιά Τσελεμπί στην Άρτα εδώ και πολύ καιρό. Τελικά ο φίλος Utku Oziz είχε την ευγενική διάθεση να μου στείλει το κείμενο στα Τουρκικά και στα Αγγλικά κι έτσι να καταφέρω να αποδώσω το κείμενο στα Ελληνικά. Σε κάποια σημεία που η απόδοση ήταν αμφιλεγόμενη, ήταν πολύτιμη η βοήθεια του Utku, που τον ευχαριστώ θερμά.

Η εργασία αποτελείται από τρία μέρη: Το πρώτο μέρος αναφέρεται στον περιηγητή Εβλιγιά Τσελεμπί, το έργο του και τις πρώτες εργασίες που δημοσιεύτηκαν για το οδοιπορικό του στην Ελλάδα και την Ήπειρο.

Το δεύτερο μέρος περιλαμβάνει την απόδοση του κειμένου του Εβλιγιά Τσελεμπί στα Ελληνικά, όπου προσπάθησα να δώσω στο κείμενο ένα πιο διαφορετικό ύφος, χωρίς όμως να ξεφύγω από τον τρόπο της περιγραφής του Εβλιγιά.

Στο τρίτο μέρος της εργασίας, τα γραφόμενα του Εβλιγιά σχολιάζονται σε σχέση με τις ιστορικές και πραγματολογικές αναφορές στην υπάρχουσα βιβλιογραφία.

Αναστασία Καρρά

Άρτα, Απρίλιος 2024

«جمهوریت» که رمضان مسابقه است

علوم و تیزه ک چوق خدمت ابدنه نوره مشاهیری مسله منوره : ۴

اولیا ایلی

کندی تعبیرله «سیاح عالم - اولیا محمد ظل» ، ۱۰۲۰ هـ استانبوله طلوعدی ، و ۱۰۹۰ دن برلوسوکر وفات ایشدی . حیاتنک تقریباً فرق سنه سنی اوزون سیاحتله تخصیص ایدرک عائل ایبراطورلنک مختلف گوشه لرلی دوله شوبه دوردی . براقش اولدیلی اون جلدنک معظم سیاحتنامه ، ایبراطورلنک اون برنجی عصرده کی اجمعی تاریخنی اوکره نه یلنک ایچون ائک لیمتلی برماخذدر . تاریخنک هر عصری ایچون بوماهیت و قیمتده بررائره مالک اولسه یئق ، ملی تاریخمیزی تدقیق ائمک ، بوکونه غلراً چوق قولای اولوردی . ایشته « اولیا چچی » ، بو نقطه نظرده ، فکر تاریخمیزده نظری اولمایان چوقه مثل بره شخصیت «در

اوزمانه کوره علی العاده بر تحصیل کوره ، برآزادیات و موسیقی یله علاقه دار اولان « اولیا » ، ۱۰۴۵ رمضانده آنا سوفیه جامعنده قرآن اولودیلی ائشاده ، « دردنجی مراد » ک تقدیرلی جلب ایدرک « مصاحب » سقنیه سرایه آلتدی و ایکی سنه قدر اوراده قالدی . سرانچین چیققدن سوکراه ساحت اتلاسله کاه ایدی باشته ، کاه مختلف

1ο ΜΕΡΟΣ

1.1 Λίγα λόγια για τον Εβλιγιά Τσελεμπί

Ο Εβλιγιά Τσελεμπί (Κωνσταντινούπολη, 1611 - Κάιρο, 1684) ήταν Τούρκος χρονογράφος και περιηγητής. “*Το πλήρες όνομά του ήταν Evliya Mehmet Zilh. Εβλιγιά Τσελεμπί σημαίνει “πολύξερρος κύριος”*. Μερικοί υποστηρίζουν ότι το Εβλιγιά είναι το κύριο όνομα και ότι το Τσελεμπί έχει εδώ την έννοια «*αρχοντάνθρωπος*». Εβλιγιά ο αρχοντάνθρωπος λοιπόν. Zilh σημαίνει «*αυτός που βρίσκεται στη σκιά*» (Σιμόπουλος, 1981).

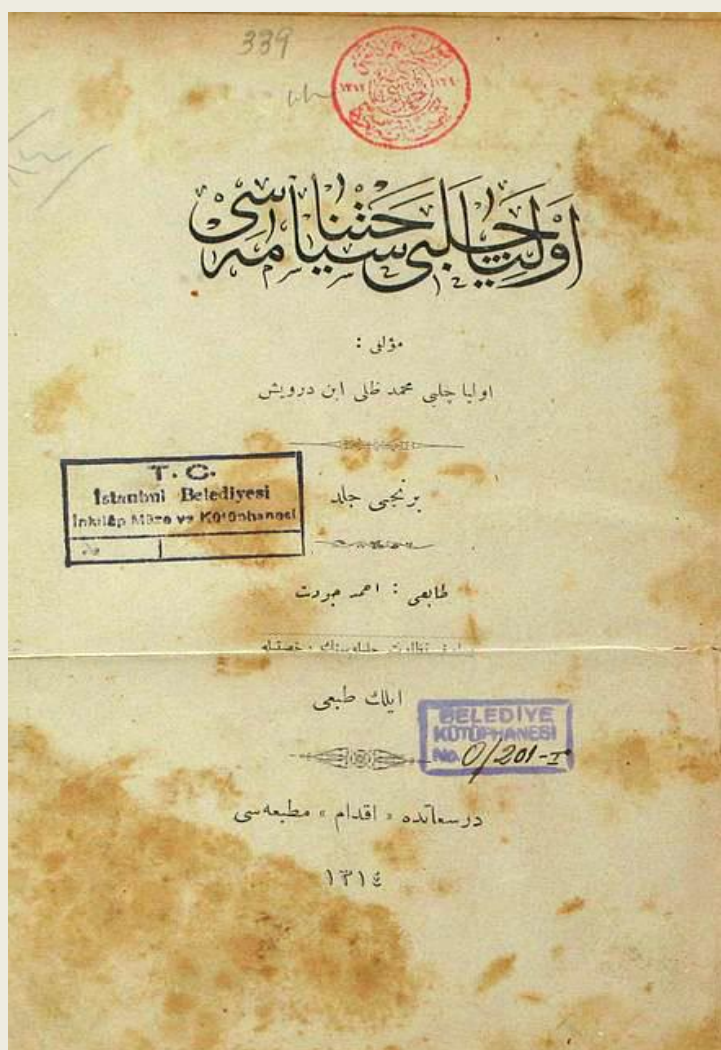
Ο Εβλιγιά υπήρξε ένας χαρακτηριστικός τύπος Οθωμανού διανοούμενου, με μεγάλη θρησκευτική και φιλολογική μόρφωση για την εποχή του. Χάρη στο θείο του Αχμέτ, Μεγάλο Βεζύρη του Σουλτάνου Μουράτ του Δ', ο Εβλιγιά Τσελεμπί ανατράφηκε και μορφώθηκε στο περιβάλλον του Σουλτάνου και στη συνέχεια ανέλαβε διάφορα θρησκευτικά και πολιτικά αξιώματα. Ο ίδιος ήταν Χαφίζ δηλαδή “*αποστηθιστής*” του Κορανίου και είχε μελετήσει σε βάθος την αραβική και περσική λογοτεχνία. Είχε ακόρεστο πάθος για ταξίδια και περιηγήσεις και λόγω των διαφόρων υπουργημάτων και εμπιστευτικών αποστολών που του ανέθεταν κατά καιρούς κατάφερε να γυρίσει σχεδόν ολόκληρο τον γνωστό κόσμο. Ταξίδευε πάντα με μεγάλη συνοδεία κατά πως ταίριαζε σε Οθωμανό ευπατρίδη και συνέλεγε κάθε δυνατή πληροφορία από τα μέρη που περνούσε. Ταξίδεψε από την Αίγυπτο μέχρι τη Σουηδία και όσα κατέγραψε κυκλοφόρησαν πολλά χρόνια μετά τον θάνατό του με τον γενικό τίτλο “*Σεγιαχάτ-νάμε*”.

Ο όρος «*Seyahatnâme*», προέρχεται από τα περσικά και υποδηλώνει ένα λογοτεχνικό περιηγητικό είδος και μια παράδοση, που παραδείγματά της μπορούν να ανιχνευθούν στους Άραβες περιηγητές της περιόδου των Ουμαγιαδών (661-750 μ.Χ.). Το σημαντικότερο παράδειγμα αυτού του λογοτεχνικού είδους θεωρείται πως είναι το «*Seyahatnâme*» του Εβλιγιά Τσελεμπί, δηλαδή το «*Βιβλίο των ταξιδιών*» ή «*Οδοιπορικό*» ή σύμφωνα με άλλο χειρόγραφο, «*Χρονικό του οδοιπόρου*». Είναι γραμμένο στην καθομιλουμένη γλώσσα της περιόδου, με πιθανούς αποδέκτες μέλη της παλατιανής αριστοκρατίας. Ο τρόπος γραφής του κειμένου ανήκει στο απλό ύφος των πεζών κειμένων της οθωμανικής γραμματείας που ακολουθούν το ρεύμα του λεγόμενου ινδικού ύφους που από τον 16ο αι. χρησιμοποιείται στην οθωμανική και περσική λογοτεχνία. Το ύφος αυτό χαρακτηρίζεται από την υπερβολή, τη χρήση καθομιλουμένης γλώσσας με ανάμειξη λόγιων στοιχείων, τη χρήση σύνθετων λέξεων, με συντακτικό που κάνει χρήση μακρών περιόδων και ένα χιούμορ που τείνει προς τον κυνισμό (Λούπης 2002, Lamers 1988). Ο Ε. Τσελεμπί θεωρείται ο μεγαλύτερος περιηγητής της Ανατολής και το έργο του είναι πηγή για την ιστορία πολλών νεότερων κρατών. Το ταξίδι του στην Ελλάδα καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του όγδοου βιβλίου του “*Seyahatnâme*” και πραγματοποιήθηκε στα χρόνια 1668-1670.

1.2 Οι μεταφράσεις του Εβλιγιά Τσελεμπί για το ταξίδι του στην Ελλάδα

Πριν προχωρήσουμε στο οδοιπορικό του Τσελεμπί στην Άρτα, αξίζει να ρίξουμε μια ματιά στις πρώτες ελληνικές αποδόσεις των περιγραφών του

Εβλιγιά για την Ελλάδα γενικότερα και το τρόπο που αυτές σχολιάστηκαν. Η δημοσίευση του δεκάτομου έργου του άρχισε στην Τουρκία το 1898 και ολοκληρώθηκε το 1939. Μόλις κυκλοφόρησε ο 8ος τόμος, τρεις τουρκομαθείς Έλληνες, ο Μυτιληνιός δικηγόρος Δημοσθ. Τζώρτζογλου (1931), ο Ιωάννης Σπαθάρης (1933), ο Κωνσταντινουπολίτης λόγιος Σ. Α. Χουβαρδέλογλου (1931) και ο Νικηφ. Μοσχόπουλος (1938 -1939) έσπευσαν να μεταφράσουν αποσπάσματα του οδοιπορικού ή να δώσουν περιλήψεις κεφαλαίων με τις περιηγήσεις του Εβλιγιά στις ελληνικές χώρες. Και οι τέσσερις αυτές πρώτες μεταφράσεις είχαν λάθη, παραποιήσεις και ανακρίβειες (Σιμόπουλος, 1981).

To εξώφυλλο του Οδοιπορικού, 1895, Atatürk Kıtaphlığı

Ακολούθησαν δυο ακόμα μεταφράσεις. Του Αλ. Πάλλη (1941), ένα είδος ανθολογίας του όγδοου τόμου του χρονικού όπου αναπαριστά την ατμόσφαιρα της παλιάς γενιτσαρικής Τουρκίας με στοιχεία παρμένα από τον Εβλιγιά Τσελεμπή και το 1944, ένα άρθρο του Χ. Σούλη στα “Ηπειρωτικά Γράμματα” που αφορούσε τις περιηγήσεις του Εβλιγιά στην Ήπειρο.

Στη συνέχεια, η επαλήθευση των κειμένων που είχαν ήδη κυκλοφορήσει, η αντιπαραβολή και οι διορθώσεις των

ανακριβειών, έγιναν με τρεις εργασίες του ιστοριοδίφη, αρχιτέκτονα και αθηναιολόγου Κώστα Μπίρη που κυκλοφόρησαν κατά την δωδεκαετία 1947 – 1959, καμιά όμως δεν έκανε αναφορά στην Ήπειρο (Σιμόπουλος, 1981).

1.3 Οι κριτικές

Οι πρώτες μεταφράσεις των αφηγήσεων και περιγραφών του Εβλιγιά προκάλεσαν αντιγνώμεις, σκληρή κριτική και μερικές φορές οργίλη πολεμική. Προκαλούσαν αντιδράσεις οι ιστορικές ανακρίβειες, οι αφελείς ετυμολογίες, οι υπερβολές και ο θρησκευτικός φανατισμός. Τον κατηγορούσαν ότι «*συγγέει τους αιώνας, τας εποχάς και την ιστορίαν όλων των λαών κατά τρόπον απίστευτον*».

Συνοδεία Οθωμανού ταξιδιώτη

«Είναι αλήθεια» γράφει ο Σιμόπουλος, «ότι στα κείμενα υπάρχουν πλήθος ανακρίβειες σχετικά με την ιστορία.... Αλλά ο Εβλιγιά δεν είναι ιστορικός. Καταγράφει με ευσυνειδησία τις πληροφορίες που του δίνουν οι Τούρκοι για την ιστορία του τόπου. Χαριτωμένες ανακρίβειες «μωρολογήματα», τα αποκαλούν οι επικριτές του. Αλλά αυτά τα μωρολογήματα τα διηγήθηκαν οι κάτοικοι του τόπου. Και μάλιστα Τούρκοι. Δεν είναι επινοήσεις του Εβλιγιά.

Έπειτα ο περιηγητής, καθώς υπερεκτιμά τις λαϊκές παραδόσεις, δεν διστάζει να τις παρουσιάζει σαν ιστορικά γεγονότα.....Από έναν περιηγητή βέβαια δεν μπορεί να περιμένει κανείς εγχειρίδια αρχαίας ελληνικής ιστορίας, μελέτες ή φιλολογικές ετυμολογίες τοπωνυμίων. Αναζητεί μια ακριβή εικόνα του χώρου και της ζωής των ανθρώπων. Μια πιστή αφήγηση για όσα είδε και άκουσε. Και πραγματικά, ο Εβλιγιά προσφέρει ανεκτίμητο υλικό για τον δημόσιο και ιδιωτικό βίο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Η ακρίβεια των περιγραφών των

κατοικημένων περιοχών που επισκέπτεται φτάνει στη σχολαστικότητα» (Σιμόπουλος, 1981). Ωστόσο ο αναγνώστης, γράφει ο Μοσχόπουλος, μαθαίνει μεν των αριθμό των τζαμιών, οικιών, χανιών, λουτρών κτλ., αλλά «περί της καταστάσεως εν γένει των ελληνικών συνοικισμών ουδέν ή ελάχιστα αναφέρει και τούτα πολύ ολίγον...» (Μοσχόπουλος, 1938). Πολύ πιο αμερόληπτος, ο Τουρκαλβανός λεξικογράφος και εγκυκλοπαιδικός Σεμσεδδίν Σαμί (Şemseddin Sâmi) ή Φράσαρης, λέγει στο εξάτομο λεξικό του Ιστορίας και Γεωγραφίας : «Αν και περιγράφει πολύ ωραία και πολύ ορθώς τα μέρη, τα οποία επεσκέφθη. αναμιγνύει και κάποιαν υπερβολήν εις την παράθεσιν των γεγονότων, αι δε γνώσεις του της

Ο Σουλτάνος Μουράτ IV

αρχαίας ιστορίας είναι λίαν ελλιπείς». (Şemseddin Sâmi, 1889)

«Ο Εβλιγιά σημειώνει κάθε πληροφορία, όπως την ακούει. Την παραθέτει με ακρίβεια, χωρίς σχόλια, αποφεύγοντας πάντα λυρικές περιγραφές των τόπων που αποθαυμάζει. Ρωτάει και μαθαίνει για την οικονομία κάθε τόπου, για τις ασχολίες των κατοίκων, για τη γεωργία, για το εμπόριο, τη βιοτεχνία. Έχει τη μανία της στατιστικής.....

Συγκεντρώνει στοιχεία για όλα. Είναι ο ανήσυχος, ο έμπειρος ρεπόρτερ της εποχής μας. Έχει μανία με τους αριθμούς. Κι όταν δεν είναι βέβαιος για την ακρίβεια των αριθμών ή των ονομάτων, αφήνει αποσιωπητικά [...] για να συμπληρώσει αργότερα το κενό. Και σαν Τούρκος άρχοντας

που είναι γίνεται με προθυμία δεκτός, ανοίγει όλες τις πόρτες και συγκεντρώνει πληροφορίες που δύσκολα θα μπορούσε να εξασφαλίσει ένας αλλόθρησκος....» (Σιμόπουλος, 1981). Τα κενά τα όποια υπάρχουν απ' αρχής μέχρι τέλους του κειμένου είναι ένα ακόμη από τα μειονεκτήματα του «Οδοιπορικού». Φαίνεται ότι «...ο συγγραφέας, γραφών ως επί το πλείστον εν βία, άφινε κενά, κυρίως προκειμένου περί χρονολογιών, κυρίων ονομάτων και άλλων ενδιαφερόντων στοιχείων, τα οποία επρόκειτο να πληρώση κατόπιν, αλλά δεν ανέγνωσε, φαίνεται, εκ νέου το κείμενον και τα κενά έμειναν απλήρωτα». (Μοσχόπουλος, 1938)

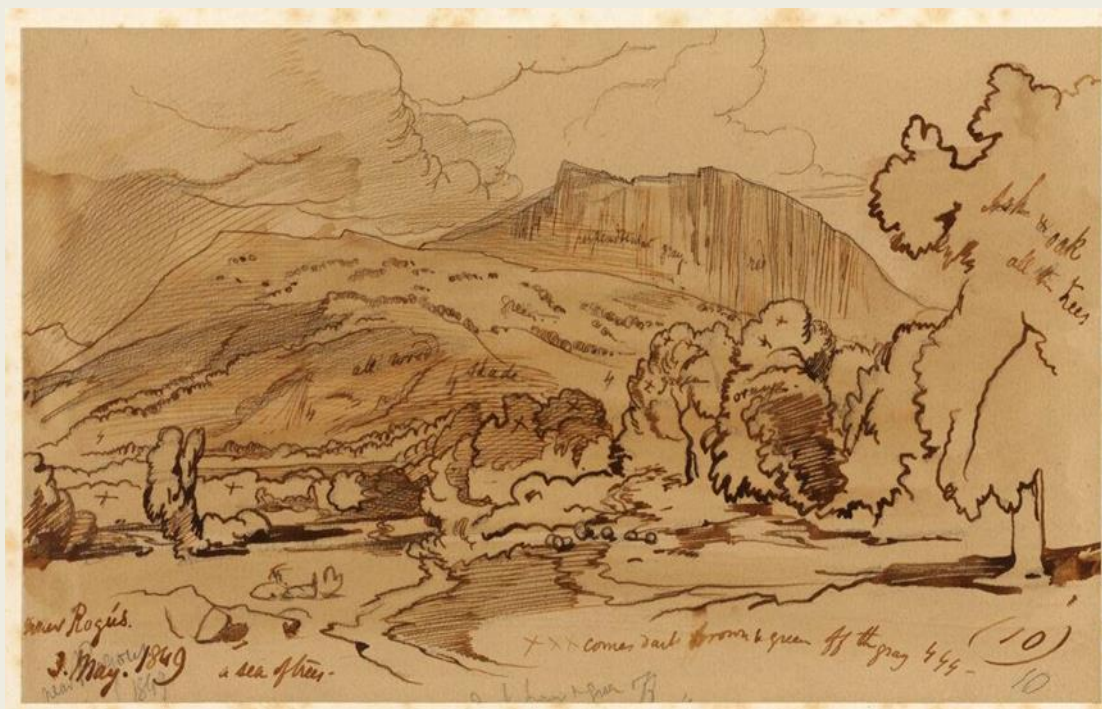
1.4 Ο Εβλιγιά στην Ήπειρο

Η πρώτη απόδοση του οδοιπορικού του Εβλιγιά Τσελεμπί στην Ήπειρο καταγράφηκε από τον Χ. Σούλη σε μια σειρά από άρθρα στο περιοδικό “Ήπειρωτικά Γράμματα” το 1944. Γράφει σχετικά ο συγγραφέας. «.....Το έργο του Εβλιά Τσελεπή, παρ' όλη την ενασχόλησή μου με τις πηγές της Ιστορίας της Ηπείρου, δεν το γνώριζα. Τη γνώση της πηγής αυτής την οφείλω στον κ. Babinger, καθηγητή της Τουρκικής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου, που είχε την καλωσύνη, όταν ήρθε στα Γιάννινα στα 1931, να μου μιλήσει για τον Εβλιά και να μου στείλει τις εργασίες του γι' αυτόν. Κυρίως όμως την οφείλω στον κ. Midhat Frashari, τον λόγιο Αλβανό των Τιράνων που είχε την ευγενικιά καλωσύνη να μου στείλει τον τόμο που γράφει για την Ήπειρο και γι' αυτό του εκφράζω απ' εδώ και τώρα τη βαθειά μου ευγνωμοσύνη. Η μετάφραση έγινε από τους Αντ. Κεχαγιόγλου και Χρυσαν. Λογοθέτη, τουρκομαθείς, προς τους οποίους εκφράζω τις ευχαριστίες μου». (Σούλης, 1944).

Πολύ αργότερα δυο ακόμη μεταφράσεις - δημοσιεύσεις του οδοιπορικού του Εβλιγιά στην Ήπειρο, είδαν το φως της δημοσιότητας. Η πρώτη, είναι ένα άρθρο του Μιχάλη Κοκολάκη, που δημοσιεύτηκε το 1987 στο Περιοδικό του Μ/Φ Συλλόγου ΣΚΟΥΦΑΣ με τίτλο “Ο Εβλιγιά Τσελεμπί στην Πρέβεζα και στην Άρτα”. Πηγή της μετάφρασης αυτής σύμφωνα με τον συγγραφέα αποτελεί η παλιά έκδοση τής Τουρκικής Ιστορικής Εταιρίας (τ. Η', 1928, σ. 637-646). Η δεύτερη είναι το βιβλίο του Σπύρου Εργολάβου το 1995 με τίτλο “Εβλιά Τσελεπή, ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ”, το οποίο βασίζεται στην μετάφραση που βρέθηκε στο αρχείο του Χρ. Σούλη και επαναλαμβάνει με περισσότερες λεπτομέρειες την περιγραφή του οδοιπορικού που είχε πρωτοδημοσιεύσει σε συνέχειες ο Χ. Σούλης στα «Ήπειρωτικά Γράμματα».

2ο ΜΕΡΟΣ – Το κείμενο

Το ταξίδι του Εβλιγιά Τσελεμπί στην Ήπειρο άρχισε από την Πρέβεζα, όπου αποβιβάστηκε φτάνοντας από την Λευκάδα. Αφού κάνει μια περιγραφή της πόλης και του φρουρίου της, μετά αναφέρεται στην επίσκεψή του στην αρχαία Νικόπολη και στη συνάντησή του με χριστιανούς ληστές, που είχαν δεχτεί επίθεση από αγνώστους, σκοτώνοντας τον ένα εξ αυτών, περιγράφει δε το επεισόδιο με λεπτομέρεια. Μετά την Πρέβεζα και την Νικόπολη, ο Εβλιγιά φτάνει στο χωριό Λούρος, που τότε ονομάζονταν τσιφλίκι των Ρωγών.....

Κοντά στους Ρωγούς, 3 Μαΐου 1849, Edward Lear, Harvard University, Houghton Library

2.1 Το τσιφλίκι των Ρωγών (Rogoz)

Ανήκει στον Μπεμπρ (ή Μπεμπρί) Πασά από τα Γιάννινα. Ενώ ήμασταν εκεί φιλοξενούμενοι και κουρασμένοι, η είδηση της σφαγής του άπιστου ήδη προπορεύονταν. Σύμφωνα με το νόμο έφτασε αμέσως επιτόπου διοικητική αρχή για να ερευνήσει την υπόθεση. Εκείνο το βράδυ πέθανε και ο Χασάν Αγάς, ο κεχαγιάς (οικονόμος) του τσιφλικιού, και πλύναμε το σώμα του και τον θάψαμε. Το πρωί, πήραμε οδηγούς από τους Ρωγούς και κατευθυνθήκαμε ανατολικά, περνώντας από τους μύλους του χωριού

και κατόπιν από ένα ερειπωμένο φρούριο. Στη συνέχεια, περνώντας από το τσιφλίκι του Σαχίν Μπέη που ονομάζεται Καρνά, προχωρήσαμε για [---] ώρα, περνώντας κάτω από βραχώδη βουνά και μέσα από δάση και φτάσαμε στο κάστρο.

2.2 Περιγραφή του Κάστρου των Ρωγών [Roğoz]

Κτίστηκε από Έλληνες βασιλιάδες. Το κυριεύσε από τους Ενετούς άπιστους ο Γαζή Αχμέτ Εβρενός το έτος [...], την εποχή του Σουλτάνου Μωάμεθ Χαν του Πορθητή, αφού έτρεψε σε φυγή τους αλλόθρησκους που ήταν στο φρούριο και που το παράτησαν ως έχει : ένα Κάστρο στην άκρη της θάλασσας της Πρέβεζας. Πρόκειται για μια τεράστια κατασκευή σε σχήμα πενταγώνου, μισοερειπωμένη, που η μια άκρη της ακουμπάει πάνω σε μια χωμάτινη πλαγιά. Είναι ένα όμορφο κάστρο που η περίμετρός του είναι χίλια βήματα. Το εξωτερικό του μέρος είναι έρημο αλλά το εσωτερικό του είναι σε καλή κατάσταση, χωρίς όμως να έχει φρούραρχο ή στρατιώτες. Ωστόσο, είναι κατοικημένο και καλλιεργημένο και στα αγροκτήματά του οι απελευθερωμένοι μαύροι Άραβες είναι ήσυχοι και ασχολούνται με τις καλλιέργειες. Αυτό το κάστρο βρίσκεται στα σύνορα με το Σατζάκι των Ιωαννίνων και δυο χιλιάδες βήματα μακριά του, πιο κοντά στην ανατολική του πλευρά, βρίσκεται η Γέφυρα των Ρωγών.

Κοντά στους Ρωγούς, 3 Μαΐου 1849, Edward Lear, Harvard University, Houghton Library

2.3 Η Γέφυρα των Ρωγών [Roğoz]

Είναι μια όμορφη, μονοκάμαρη γέφυρα, αλλά είναι χαμηλότερη από τη γέφυρα Μοστάρ, στο σαντζάκι της Ερζεγοβίνης. Το μήκος είναι ακριβώς 50 πήχεις και είναι μια γέφυρα τόσο στενή που οι άνθρωποι φοβούνται να τη διασχίσουν γιατί έχει πλάτος μόνο μια οργιά. Δεν τολμά κανείς να κοιτάξει κάτω. Στα πόδια της κυλάει ο ποταμός Ρεβάνι [Revani], που κατεβαίνει από τα βουνά της πόλης των Ιωαννίνων και της πόλης της Παραμυθιάς [Aydonat] και χύνεται στο Πρεβεζιάνικο πέλαγος, έχει βάθος 40 πήχεις και κυλάει με άγρια ορμή. Από εκεί προχωράς 1 ώρα προς τα ανατολικά, περνάς από το χωριό Χαλκιάδες [Hilkadis], ένα από τα εύπορα χωριά μέσα στον κάμπο και στη συνέχεια προχωράς πάλι ανατολικά για μισή ώρα μέχρι το χωριό Ιμαρέτι.

Στους Ρωγούς, 3 Μαΐου 1849, Edward Lear, Harvard University, Houghton Library

2.4 Το Χωριό Ιμαρέτι

Είναι ένα μουσουλμανικό χωριό με 40 σπίτια κι ένα αμπέλι, βακούφι του Φαΐκ Πασά. Το χάνι, το τζαμί, το πτωχοκομείο [imaret] και το ιεροδιδασκαλείο [medrese] είναι όλα ευεργεσίες του Φαΐκ Πασά και είναι ένα μέρος τόσο όμορφο που μοιάζει με τον Κήπο του Παραδείσου. Το τζαμί και όλα τα άλλα οικοδομήματα έχουν κεραμοσκεπές και στο μαγειρείο μοιράζονται άφθονα φαγητά σε όλους τους διαβάτες που

περνούν απ' εκεί, πρωί και βράδυ. Δεν διασχίσαμε τον μεγάλο ποταμό της Άρτας σε εκείνο το σημείο, αλλά περιπλανηθήκαμε πιο κάτω στην όχθη του ποταμού και ύστερα από πορεία μιας ώρας, φτάσαμε στο μεγάλο γεφύρι του Φαΐκ Πασά.

2.5 Το γεφύρι του Φαΐκ πασά

Διαβήκαμε το αξιοθαύμαστο γεφύρι του Φαΐκ πασά με τις 13 καμάρες του, που φτάνουν ως τον ουρανό. Αυτό το όλο τέχνη γεφύρι, με την μεσαία του καμάρα να φτάνει στα ύψη, είναι πολύ φαρδύ κι έχει μάκρος 800 βήματα από τη μια άκρη του ως την άλλη. Οι 4 καμάρες του έχουν πλάτος εκατό βήματα η κάθε μια και πάνω απ' αυτό δύο άμαξες μπορούν να περάσουν πλάι – πλάι. Ο ποταμός της Άρτας κυλάει από κάτω του, κατεβαίνοντας από τα Τρίκαλα και την Καλαμπάκα, και σμίγει με τον Πρεβεζιάνικο κόλπο. Αφού περάσεις απ' το γεφύρι, υπάρχει και στις δυο μεριές ένα λιθόστρωτο μονοπάτι με διαδρομή μιας ώρας, που περνάει ανάμεσα από περιβόλια, φυτεμένα με λεμονιές και πορτοκαλιές. Από το γεφύρι, πήραμε ένα μονοπάτι χίλια βήματα προς τα βόρεια και φτάσαμε στην πόλη, περνώντας μέσα από αμπελώνες, πλούσια χωριά και αγροκτήματα. Η πόλη είναι το κυβερνητικό κέντρο.

Στους Ρωγούς, 3 Μαΐου 1849, Edward Lear, Harvard University, Houghton Library

2.6 Η περιγραφή του αρχαίου Κάστρου της Άρτας

Ο λόγος της ονομασίας της (Άρτας) [...], [...], [...]. Είναι κτίσμα του βασιλιά [...], [...] αφέντη των Τρικόλων. Είναι η κατάκτηση του μεγάλου Γαζή Εβρενού, που το πήρε από τα χέρια των Βενετών το έτος [...], την εποχή του Σουλτάνου Βαγιαζήτ Βελή. Είναι αυτοκρατορικό χάσι στην επικράτεια του σαντζακιού των Ιωαννίνων με βαθμό μισθοδοσίας 150 ακτσέδων (άσπρων). Η περιοχή του ναχιγιέ της Άρτας έχει [...] χωριά.

Ο κάμπος της Άρτας, , 3 Μαΐου 1849, Edward Lear, Harvard University, Houghton Library

Το Κάστρο της είναι ένα τετράγωνο πολεμικό φρούριο φτιαγμένο από πελεκημένες πέτρες στους πρόποδες ενός βραχώδους και χαμηλού βουνού, και απέχει μια ώρα βόρεια από την θάλασσα. Έχει μια μεγάλη σιδερένια πόρτα, στραμμένη προς τον «κιμπλέ» (Νότια) και έχει ένα σύμβολο που κρέμεται από ένα μεγάλο ψαροκόκαλο, στο εσωτερικό της καμάρας της. Το εσωτερικό κάστρο έχει θέα προς την πλευρά το βαροσιού (της πόλης) και απλώνεται στα αριστερά της πύλης. Μέσα βρίσκονται σαράντα πέτρινα σπίτια με κεραμοσκεπές και το τζαμί του Σουλτάνου Βαγιαζήτ του Βελή [Bayezid-i Veli /Bayezid II]. Το μέγεθος του Κάστρου γύρω – γύρω, είναι 2.060 βήματα. Η βόρεια και η δυτική πλευρά αυτού του κάστρου περιβάλλεται από τον ποταμό της Άρτας. Στην ανατολική και την νότια πλευρά του κάστρου βρίσκεται το μεγάλο βαρόσι (συνοικία) της πόλης. Μέσα στο κάστρο βρίσκεται το τζαμί του Σουλτάνου Βαγιαζήτ Χαν, με πέτρινο μιναρέ και κεραμοσκεπή, και έναν μεντρεσέ (ιεροδιδασκαλείο) στην αυλή του, ενώ στην πλευρά προς την

στεριά, στο εσωτερικό του κάστρου, υπάρχει το σεράγι του Σουλτάνου, με πολλούς ορόφους και θέα στην πόλη. Μόνο ο διοικητής του Κάστρου μένει μέσα. Υπάρχει κι ένα μικρό τζαμί (μεστζίτ) ερειπωμένο, αλλά δεν υπάρχουν καταστήματα μέσα στο κάστρο. Οι δρόμοι είναι όλοι στρωμένοι με λευκό λιθόστρωτο [kaldırım]. Τα θεμέλια του κάστρου είναι κτισμένα πάνω σε σκληρό βράχο και οι επάλξεις του είναι φτιαγμένες από μάρμαρο. Πέρα από το δρόμο υπάρχει ένας τόπος προσευχής. Δεν υπάρχουν φυτεμένα δέντρα παρά μόνο μια μεγάλη και ευρύχωρη πλατεία [musalla] με κήπο, φυτεμένο με γρασίδι και τουλίπες. Αυτό το κάστρο έχει διπλά τείχη ολόγυρα και η τάφος του βρίσκεται μόνο στη δυτική πλευρά. Δεν υπάρχει τάφος σε καμία άλλη πλευρά. Και έχει συνολικά 18 κούλιες. Βουνά υψώνονται πέρα μακριά, πίσω απ' την πόλη, προς τα νοτιοανατολικά.

Ο κάμπος της Άρτας, , 3 Μαΐου 1849, Edward Lear, Harvard University, Houghton Library

2.7 Περιγραφή του βαροσιού (συνοικίας) έξω από το Κάστρο της Άρτας

Συνολικά υπάρχουν 2.000 σπίτια με κεραμοσκεπές, πολυτελή, με ανώγεια και με μπαξέδες, σιντριβάνια και στέρνες με καθαρά νερά. Πρόκειται για σπίτια των φορολογούμενων. Υπάρχουν 17 μαχαλάδες, αλλά μόνο 3 είναι μουσουλμανικοί, οι 4 είναι εβραϊκοί και οι 10 των Ρωμιών απίστων. Δεν υπάρχουν Αρμένιοι ή Φράγκοι, αλλά υπάρχουν αρκετοί Λατίνοι (Καθολικοί). Υπάρχουν 6 μεγάλα τζαμιά για να προσεύχονται οι πιστοί. Απ' αυτά τα δύο τζαμιά βρίσκονται μέσα στο κάστρο. Στην αρχή του παζαριού, όπως μπαίνουμε στην πόλη, βρίσκεται

το Τζαμί του Σουλτάνου Βαγιαζήτ Βελή, με κεραμοσκεπή και πέτρινο μιναρέ, που είναι δίπατο και έχει πολύ κόσμο μια και ανήκει σε μεγάλη ενορία. Το Τεκέ Τζαμί (μοναστήρι των Δερβίσηδων) στο νότιο άκρο της πόλης είναι μεγάλο κ αρχαίο κτίριο. Και τα τζαμιά (---), (---) είναι παλιά κτίρια.

Άρτα, το Κάστρο, 3 Μαΐου 1849, Edward Lear, Harvard University, Houghton Library

Υπάρχουν ακόμη 9 μικρά τζαμιά (μεστζίτια) για τους πιστούς. Ανάμεσά τους και τα μεστζίτια του Δερβίση Μπαμπά και του Ντιζάρη (φρούραρχου) που βρίσκονται κοντά στο σεράγι του Γιουσουφ Μπέη. Σε αυτή την πόλη δεν υπάρχουν καθόλου κτίρια σκεπασμένα με μολύβι. Υπάρχουν 3 ιεροδιδασκαλεία (μεντρεσέ), κι ανάμεσά τους και ο ανθηρός μεντρεσές του Σουλτάνου Βαγιαζίτ Χαν. Υπάρχουν ακόμη 5 γραμματοδιδασκαλεία και 3 μοναστήρια δερβίσηδων. Μεταξύ αυτών, και το μοναστήρι στο Τεκκέ Τζαμί που είναι όλο ζωή. Και υπάρχει και ένας εμπορικός δρόμος. Πέρα απ' αυτό το δρόμο, στο κάτω μέρος του τζαμιού του Σουλτάνου Βαγιαζίτ Χαν είναι χτισμένο ένα μεγάλο πανδοχείο. Μπροστά στην πόρτα αυτού του πανδοχείου υψώνεται ένας θαυμαστός πύργος : Είναι ένας επιβλητικός πύργος ρολογιού στην άλλη πλευρά του δρόμου απέναντι από το χάνι, ένας πύργος που η καμπάνα του είναι πολύ μεγάλη. Ο ήχος του ακούγεται καθαρά, μια ολόκληρη ώρα μακριά. Διαθέτει δίσκο που περιστρέφεται μια φορά σε 24 ώρες Είναι

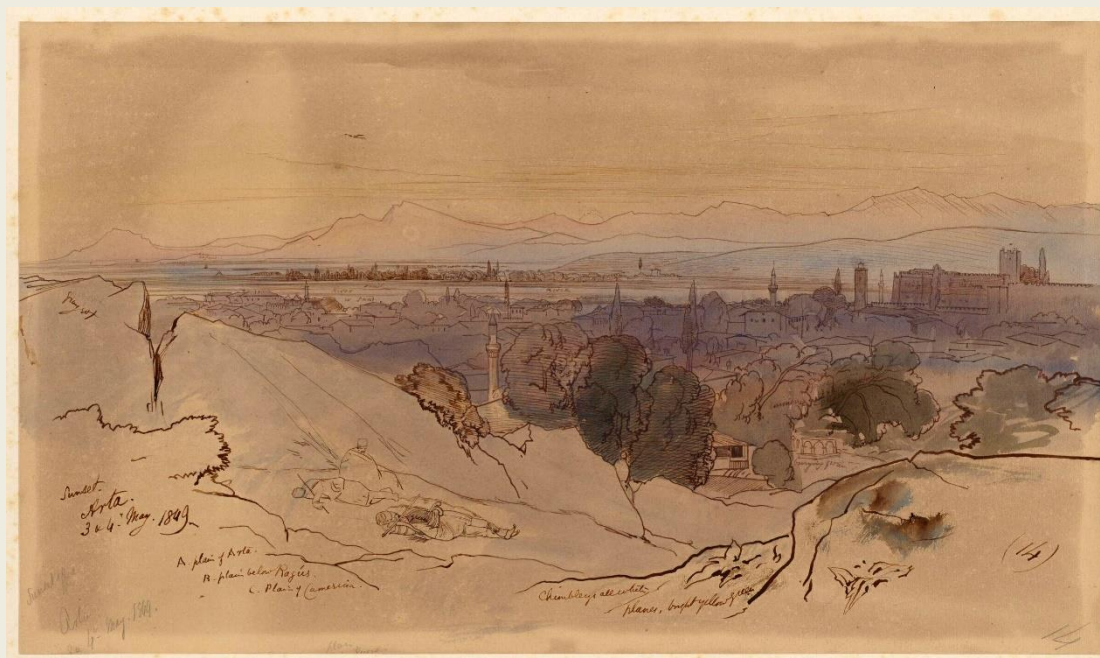
πολύ καλλιτεχνικό κι ένα τέτοιο τεχνικά κατασκευασμένο με μηχανισμό ρολοί, δεν υπάρχει σε καμιά άλλη χώρα.

Και υπάρχουν [...] λουτρά (χαμάμ) και 400 καταστήματα. Μαχαιροποιεία και τσαρουχάδικα υπάρχουν πολλά. Δεν υπάρχει σκεπαστή λιθόκτιστη αγορά, αλλά υπάρχουν άφθονα διαθέσιμα εμπορεύματα. Τα καφενεία βρίσκονται στους πρόποδες του κάστρου. Μερικοί από τους δρόμους της πόλης είναι λιθόστρωτοι, οι πιο πολλοί όμως, όχι. Κι αυτό γιατί η πόλη είναι χτισμένη πάνω σε αμμώδες έδαφος, γεμάτο βράχους. Κι επειδή το έδαφος είναι τέτοιο, δεν υπάρχουν πηγές και βρύσες. Υπάρχουν μόνο πηγάδια, συνολικά 1.100, με πόσιμο νερό. Το νερό του ποταμού της Άρτας είναι καθαρό, αλλά οι κάτοικοι της επαρχίας λένε ότι είναι "βαρύ νερό" κι έτσι δεν πίνουν από αυτό αλλά πίνουν νερό απ' τα πηγάδια. Μια και η πόλη έχει βαρύ κλίμα, όσοι είναι πλούσιοι παραθερίζουν και εργάζονται σε άλλα μέρη, γιατί στο ανατολικό και νοτιοανατολικό μέρος της πόλης τα σπίτια είναι χτισμένα ανάμεσα σε χαμηλούς και λευκούς απότομους βράχους. Γι' αυτό και το χρώμα του προσώπου των ανθρώπων είναι κιτρινωπό αλλά διατηρούνται σε φόρμα με τη δύναμη του αλκοόλ.

Υπάρχουν στην πόλη 11 εκκλησίες. Απ' αυτές η μία βρίσκεται στο νότιο άκρο της πόλης, προς το μέρος που είναι τα περιβόλια. Είναι η εκκλησία του Δεσπότη Μιχαήλ και είναι πολύ μεγάλη. Είναι ένα καλοφτιαγμένο θολωτό κτήριο με 50 καλόγερους και τα κελιά τους. Η εκκλησία του Πατριάρχη που είναι κοντά στο σαράι του Γιουσούφ Αγά, είναι επίσης ένα περίεργο κτίριο. Είναι πολύ καλοφτιαγμένη και στολισμένη με πλούσια προσκυνητάρια, που είναι αφιερωμένα σ' αυτήν και βρίσκονται μέσα στην πόλη. Απ' όλα τα μέρη της Φραγκιάς καταφτάνουν προσκυνητές και περίπου 200 ιερείς υπηρετούν εκεί όλους τους μήνες και παρέχουν τροφή και στέγη στους περαστικούς και τους ευλογούν. Από το ταμείο της βακούφικης περιουσίας αυτής της εκκλησίας παίρνουν μηνιαίο επίδομα ο Μουφτής της πόλης και ο ιερός Επίτροπος της Μέκκας και ο Καδής με βαθμό 150 ακτσέδων και ο Αγάς του χασιού και ο φρούραρχος του κάστρου και οι 70 στρατιώτες της φρουράς του κάστρου, και ο αγορανομικός επίτροπος και άλλοι ιεροδικαστές της πόλης. Η πόλη αυτή της Άρτας ήταν μια μεγάλη πόλη την εποχή του Φεϋλέκου (Φιλίππου). Τους καλούς καιρούς είχε εκατοντάδες χιλιάδες μεγάλα κτίρια και αρχαία μνημεία υπήρχαν σε πολλές χιλιάδες μέρη.

2.8 Ένας ευλογημένος τόπος:

Ο τόπος παράγει λεφτοκάρια και ρόδια ξινά και γλυκά, ωραία και ζουμερά. Τέτοια κοκκώδη, μεγάλα και ζουμερά ρόδια μπορεί κανείς να συναντήσει μόνο στην πόλη Φερετζήκ της Περσίας. Η πόλη πήρε το όνομα Narda απ' τις ροδιές nar που στολίζουν το βουνό και την πέτρα, δηλαδή «τα ρόδια στα ρόδια». Τα λεμόνια, τα νεράντζια, τα σύκα, οι ελιές και τα αμπέλια είναι άφθονα κι απ' αυτά προμηθεύεται όλη η Ρούμελη. Οι άνθρωποι γενικά έχουν δουλειές και οι περισσότεροι ασχολούνται με το εμπόριο. Το κρασί που παράγουν από τα αμπέλια τους, το μεταφέρουν από επαρχία σε επαρχία για πούλημα. Φημισμένα είναι επίσης τα πεπόνια και τα καρπούζια αυτού του τόπου.

Η πόλη της Άρτας, 3 Μαΐου 1849, Edward Lear, Harvard University, Houghton Library

2.9 Το κλίμα της πόλης

Σύμφωνα με την επιστήμη των αστρολάβων, η πόλη αυτή βρίσκεται στη μέση της τρίτης κλιματικής ζώνης και το πλάτος του παραλλήλου της αντιστοιχεί στα γράμματα «λαμ – τα», ενώ το μήκος του μεσημβρινού της στα γράμματα «νουν – χε». Η γραμμή της Μέκκας έχει απόκλιση 39 μοίρες προς τα ανατολικά της γραμμής του μεσημβρινού, που εκτείνεται προς τα νότια.

2.10 Το γεφύρι με τις αλυσίδες

..... (2 γραμμές κενές)

Προχωρώντας από την πόλη της Άρτας προς τα βόρεια στα μισά του δρόμου, υπάρχει μια γέφυρα. Βρίσκεται στον ποταμό της Άρτας, και ανεβαίνει ως τους ουραμούς, στερεωμένη και στις δύο πλευρές ενός ρέματος που μοιάζει σαν το ρεύμα της κόλασης. Είναι δεμένη από βράχο σε βράχο με διπλές σιδερένιες αλυσίδες που φτάνουν ως το μηρό. Είναι μια γέφυρα φτιαγμένη με τέχνη που την έχουν καλύψει με φράχτες από άγρια κλήματα. Οι άνθρωποι περνούν πάνω απ' αυτή τη γέφυρα και είναι άξιοι θαυμασμού για το θάρρος τους και για να μην ξεσπάσει ο φόβος τους και να μη χαθούν, δεν κοιτάζουν προς τα κάτω. Αν κοιτάζουν κάτω, τα μάτια τους θα σκοτεινιάσουν. Είναι σαν μια άβυσσος του κακού, ένας λάκκος της κόλασης. Αυτής της γης οι άνθρωποι συνήθισαν να διασχίζουν τα χαμηλότερα ρέματα για να μετακινηθούν από το ένα χωριό στο άλλο και να αποφεύγουν τους μακρινούς δρόμους. Αν δεν θέλετε όμως να περπατήσετε για μια μέρα, μπορείτε να διασχίσετε αυτή τη γέφυρα με τις αλυσίδες και να φτάσετε στην Καλαμπάκα και στην πόλη των Τρικάλων. Καθώς την χτυπά ο άνεμος, αυτή η γέφυρα με τις αλυσίδες κουνιέται σαν κούνια, αλλά οι άνθρωποι την περνούν γρήγορα. Τα άλογα, τα μουλάρια και τα βόδια δεν μπορούν να περάσουν, είδα όμως αυτό το διόλου ευκαταφρόνητο γεγονός : ένα κοπάδι πρόβατα να περνούν πάνω απ' αυτήν. Το μήκος αυτής της γέφυρας είναι 2.050 βήματα. Οι δυο κεφαλές των αλυσίδων είναι δεμένες στα βράχια με μακριά μαρμάρια κοντάρια και από τις δύο πλευρές. Για την επισκευή και την προστασία αυτού του γεφυριού είναι πάντα υπεύθυνοι οι κάτοικοι αυτού του χωριού.

Αφού είδαμε την μοναδική αυτή γέφυρα, επιστρέψαμε στην Άρτα. Εκεί αποχαιρέτησα τις αρχές της πόλης δηλαδή τον Δεφτεράρη (οικονομικό επόπτη) Αχμέτ Πασά, τον Ντουρμίζ Αγά, τον Γιουσούφ Αγά και τους προκρίτους και ξεκινήσαμε για το χωριό Ιμαρέτι.

2.11 Στο δρόμο προς τα Γιάννενα

Από το χωριό Ιμαρέτι, προχωρήσαμε στους πρόποδες του βουνού της Άρτας και περάσαμε δρόμους πλακόστρωτους και αμμώδεις προς τον βορρά. Έπειτα από 4 ώρες δρόμο μέσα από ωραία και καλλιεργημένα χωριά φτάσαμε κοντά σε ένα δυνατό ρεύμα ποταμού.

Τα Γιάννενα, 9 Μαΐου 1849, Edward Lear, Harvard University, Houghton Library

2.12 Το χάνι «Καπού Αγά»

Είναι ένα μεγάλο χάνι με 50 τζάκια, με σκεπή από κεραμίδια και είναι κτήμα του άλλοτε βεζίρη της Αιγύπτου Χαδούμ Αβδούλ Ραχμάν Πασά. Επάνω από την πόρτα του είναι η εξής «χρονολογία»:

Ο Αβδούλ Ραχμάν Αγάς Καπού Αγασί (πρώτος Αγάς)

Απ' τα θεμέλια οικοδόμησε τούτο το χάνι

Ύψωσε τα δυο χέρια του στο Θεό και είπε χρονολογία:

Άξιος ο μισθός του..... και η παραμονή του στον παράδεισο.

Τρεις ώρες πέρα από τούτο το χάνι, προς βορρά, υπάρχουν μέρη πολύ επικίνδυνα. Προχωρώντας περνάμε τα Πέντε Πηγάδια και επί ώρα [...] με φόβο και με κίνδυνο φτάνουμε σε μέρη με αμπέλια και κήπους. Τέλος φτάνουμε στον κάμπο των Ιωαννίνων. Στην άκρη του κάμπου, είναι το αγρόκτημα του Μπεμπρ Πασά: Υπάρχει ένα πανδοχείο που μοιάζει με κάστρο και λίγα καταστήματα. Στη συνέχεια, [...] ώρες δυτικά, στην πεδιάδα Cemenzar, περνώντας από φάρμες με καλλιέργειες διακρίνουμε τα χαρακτηριστικά του Aman Yurdu, δηλαδή της μεγαλούπολης, του Κάστρου των Ιωαννίνων....

3ο ΜΕΡΟΣ

Ιστορικές και πραγματολογικές αναφορές για την περιγραφή του οδοιπορικού

3.1 Το ιστορικό πλαίσιο

Μετά την άλωση του Ηρακλείου από τους Τούρκους στην οποία και παραβρέθηκε, ο Εβλιγιά αποβιβάστηκε στην Πελοπόννησο και περνώντας από την Αιτωλοακαρνανία και την Τουρκοκρατούμενη τότε Λευκάδα έφτασε στην Πρέβεζα το φθινόπωρο του 1670. Ταξίδευε με συνοδεία καβαλάρηδες σωματοφύλακες και νεαρούς δούλους. Στη συνέχεια επισκέφτηκε την Άρτα, τα Γιάννενα, την Θεσπρωτία και τις πόλεις της Βόρειας Ηπείρου, επιστρέφοντας στην Κωνσταντινούπολη στα τέλη του ίδιου χρόνου. Βρισκόμαστε επομένως στα 1670-1680. Έχουν περάσει πάνω από δυο αιώνες από την παράδοση της Άρτας στους Οθωμανούς, το 1449. Στα τέλη του 17ου αιώνα το διοικητικό σύστημα στην Ήπειρο ήταν το ίδιο που επικράτησε σχεδόν από τις αρχές της οθωμανικής κατοχής, έτσι η περιοχή από το Κάστρο των Ρωγών μέχρι το Μακρυνόρος αποτελούσε τον Καζά της Άρτας που ανήκε στο Σατζάκι των Ιωαννίνων, το οποίο, με τη σειρά του, ανήκε στο ευρύτερο Εγιαλέτι της Ρούμελης.

Πασάς των Ιωαννίνων σύμφωνα με τα γραφόμενα του Εβλιγιά ήταν τότε ο Μπέμπρ πασάς στον οποίο ανήκε και το τσιφλίκι των Ρωγών (σήμερα περιοχή του Λούρου, όπου και το ομώνυμο χωριό), απ' όπου πέρασε ο Εβλιγιά μετά την Πρέβεζα, καθ' οδόν προς την Άρτα. Ωστόσο αναφορά στον Μπέμπρ πασά που ήταν γνωστός και «..... με τα παρεφθαρμένα ονόματα «Μπρέττι» ή «Perpini» (Κοκολάκης, 1987), δεν υπάρχει στον κατάλογο των Πασάδων των Ιωαννίνων που δημοσίευσε ο Χ. Σούλης στην εφημερίδα «*ΗΠΕΙΡΟΣ*» (1934), ούτε και στον κατάλογο με τους διοικητές των Ιωαννίνων στο *SALNAME* του 1892-1893 (Θεοχαρίδης, 1983). Σύμφωνα με τους προαναφερόμενους, Πασάς των Ιωαννίνων τότε ήταν μεταξύ 1670 – 1675, ο Abdullah Pasha, γιός του Uruc Zade και από το 1675 – 1702, ο Mustafa Pahsa, γιός του Arslan Pasha. Όμως «...από τα έγγραφα Αρχείου της Βενετίας, μαθαίνουμε ότι στα 1662, κατοικούσαν στά Γιάννινα ο Καπλάν Πασιάς κι ο Perpini Πασιάς (ίσως Μεμπρή;), πού σ' αυτούς στάλθηκε μέ δύο Καπιτζήδες (Ανθρώπους τής Υψηλής Πύλης) Βασιλική Διαταγή, νά μεταφέρουν δύο κανόνια από το Μαργαρίτι στα Βελέγραδα πρὸς τήν Αύλώνα», ενώ «...Στις 20 Φεβρουάριου 1664, ο Μπρέττε Πασιάς γράφει στους Ενετούς τής Κερκύρας από τά Γιάννινα, ότι έλαβαν μέτρα προστασίας των έμπορευόμενων και παρακαλεί νά κάνουν

καί οί Ενετοί τό ίδιο από τό μέρος τής θάλασσας, για νά μή διαρπάζονται τά έμπορεύματα τωνπραμματευντάδων» (Σαλαμάνγκας, 1967).

Στον Καζά της Άρτας κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, ήταν κυρίαρχο το χριστιανικό στοιχείο. Σύμφωνα με την απογραφή του 1530, στις αρχές του 16ου αι. είχαν απογραφεί στον καζά της Άρτας μόνο 68 μουσουλμανικές οικογένειες και 5.225 οικογένειες χριστιανών στους οποίους ο Εβλιγιά αναφέρεται ως «άπιστους» (Καρρά, 2024). Ένα πράγμα για το οποίο κατηγορήθηκε ο συγγραφέας από τους πρώτους Έλληνες σχολιαστές, είναι για τον θρησκευτικό του φανατισμό. Ωστόσο, όντας πιστός του ισλάμ ο Εβλιγιά, ήταν φυσικό να περιφρονεί κάθε αλλόθρησκο. Βέβαια, όπως μας γράφει ο Σιμόπουλος (1981), ο φανατισμός του παρουσιάζει διαβαθμίσεις. Τους Έλληνες τους αποκαλεί κιαφίρ (άπιστους). Είναι ο βαρύτερος χαρακτηρισμός. Οι Βούλγαροι είναι φετζιρέ (άσωτοι) και οι Βλάχοι απλώς Νασαράν, δηλαδή Ναζωραίοι, χριστιανοί.

Ο δρόμος που ακολούθησε ο Εβλιγιά μέχρι την Άρτα περνά μετά την Πρέβεζα και την Νικόπολη, από το τσιφλίκι του Λούρου, το τσιφλίκι του Κατζά (σημερινό χωριό Στεφάνη), τον ποταμό Λούρο, το χωριό Χαλκιάδες, την περιοχή Μαράτι, όπου βρισκόταν το Πτωχοκομείο του Φαΐκ πασά και τέλος την Άρτα.

Στη διαδρομή του, προχωρώντας ανατολικά, ο συγγραφέας μας γράφει ότι περνάει μέσα από βουνά, κατάφυτα από δάση. Τον σημερινό αναγνώστη που έχει γνώση της περιοχής, η αναφορά του Εβλιγιά σε πυκνά δάση στην βόρεια ακτή του Αμβρακικού και συγκεκριμένα στην περιοχή του Λούρου και των Ρωγών, τον παραξενεύει. Σύμφωνα με τις πηγές όμως που επικαλείται η Ελένη Γιαννακοπούλου στη διατριβή της σχετικά με την Γαλλοελληνική εκμετάλλευση των δασών στη Δυτική Ελλάδα στις αρχές του 18ου αιώνα, στην περιοχή του Λούρου υπήρχε δάσος «...που είχε κριθεί αξιόλογο, όχι μόνο για τον πλούτο του αλλά και για την εκμετάλλευσή του. Επρόκειτο για εκτεταμένη δασική περιοχή, με περίμετρο πέντε χιλιόμετρα περίπου – κατά τους γαλλικούς υπολογισμούς – που με κατεύθυνση από το βορρά προς το νότο καταλάμβανε τη βόρεια πλευρά του Αμβρακικού.....Κι εδώ, όπως και στα περισσότερα τενάγη της δυτικής Ελλάδας, αφθονούσαν τα σκλήθρα και τα σφεντάμια. Η παραλλαγή όμως της λευκής βελανιδιάς, είχε την πρώτη θέση και σε έκταση και σε ποιότητα.....Κοντινό επίσης στο Λούρο ήταν το δάσος του Καντζά από τη Φιλιπιάδα, ως το ομώνυμο χωριό του κάμπου, ένα μίλι από τη Νικόπολη» (Γιαννακοπούλου, 1987).

Προχωρώντας προς τα ανατολικά ο Εβλιγιά, φτάνει στη γέφυρα του ποταμού *Ρεβάνι*. Πρόκειται φυσικά για τον ποταμό Λούρο. Ο Σούλης (1944) τον αναφέρει ως *Ρουμπάτη* και η ίδια ονομασία δίνεται και από τον Σπύρο Εργολάβο (1995). Ο Κοκολάκης (1987) μας παραπέμπει στον Σεραφείμ Ξενόπουλο (1884) και η άποψή του είναι «...ότι πρέπει να διαβάσουμε *Re - Vasi*, δηλαδή «*Βαθύ*», ονομασία που δίνεται πότε-πότε στην κοιλάδα του Λούρου μεταξύ *Φιλιπιάδας* και *Κλεισούρας*».

Το χωριό Χαλκιάδες αναφέρεται από τον Εβλιγιά ως *Hilkadis*. Με παρόμοιες ονομασίες : *Halkadis* ή *Haliske* ή *Helikadis* βρίσκουμε τα διπλανά χωριά Χαλκιάδες και Χαλκιάδες Μπέη και στο φορολογικό κατάστιχο του 1530 (Καρρά, 2024)

3.2 Το Ιμαρέτι

Μετά το χωριό Χαλκιάδες, ο Εβλιγιά φτάνει στο Ιμαρέτι, (γνωστό σήμερα ως Μαράτι), ένα μουσουλμανικό χωριό με 40 σπίτια το οποίο είχε πάρει το όνομά του από το πτωχοκομείο (ιμαρέτ) που είχε ιδρύσει εκεί ο Φαΐκ πασάς, ο πρώτος πασάς στην Άρτα μετά την παράδοσή της στους Τούρκους. Τα ιδρύματα τέτοιου είδους στο οθωμανικό κράτος, διένεμαν δωρεάν ψωμί, σούπα και κρέας καθημερινά και ρύζι δυο φορές την εβδομάδα στους φτωχούς, στους μαθητές και στους δερβίσηδες, τους περιπλανώμενους μύστες του Ισλάμ. Τα ιμαρέτ αποτελούσαν συνήθως τμήμα ενός μεγαλύτερου θρησκευτικού συγκροτήματος, του κουλιγιέ, που περιλάμβανε συνήθως ένα τζαμί, ένα ιεροδιδασκαλείο (μεντρεσέ) και ένα λουτρό (χαμάμ). Επιπλέον, ο δημόσιος αυτός χώρος κοινωνικής μέριμνας, όπως θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε τα ιμαρέτ, αποτελούνταν από κουζίνα, τραπεζαρία, αποθήκη τροφίμων, αχυρώνα, στάβλο, τουαλέτα, ξύλινο υπόστεγο και δωμάτια διανυκτέρευσης (Singer 2007).

Το χωριό Ιμαρέτι ήταν τόσο όμορφο που ο Εβλιγιά το περιγράφει σαν «*μπάγ-έρέμ*». «*Έρέμ*» είναι «...τό όνομα θρυλικού κήπου εν Συρίφ ή Άραβία. Διά δέ τοῦ «*Μπάγ-έρέμ*» ὑποδηλοῦσιν οἱ Τούρκοι ποιηταί τόν ἐπίγειον παράδεισον» (Μοσχόπουλος, 1939). Το τζαμί του Φαΐκ Πασά, ένα από το δυο τζαμιά που διασώζονται στην περιοχή της Άρτας μέχρι και σήμερα, σύμφωνα με τον Ξενόπουλο είναι άγνωστο πότε ακριβώς χτίστηκε. Ωστόσο, σύμφωνα με άρθρο του ιστορικού *Semavi Bey* «Το αντίγραφο της ιδρυτικής πράξης του Φαΐκ Πασά, συντάχθηκε το 1493 (Έτος εγίρας 898), προστέθηκε προσθήκη το 1502 (Έτος εγίρας 907), και υπάρχει στο κτηματολογικό βιβλίο με αριθμό 623 στη Γενική Διεύθυνση Ιδρυμάτων» (Semavi,1968). Στο φορολογικό κατάστιχο του 1530,

δηλαδή στις αρχές του 16ου αι., το τζαμί του Φαΐκ Πασά είναι το μόνο οθωμανικό κτίσμα που καταγράφεται την εποχή εκείνη (Καρρά, 2024).

Το τζαμί του Φαΐκ πασά στο Μαράτι . Φωτογραφία Α. Ζάχου, 1915, Μουσείο Μπενάκη.

3.3 Τα Κάστρα

Το πρώτο κάστρο από το οποίο περνά ο Εβλιγιά είναι το αρχαίο Κάστρο των Ρωγών, το οποίο ο Εβλιγιά μας το περιγράφει ως παραθαλάσσιο. Προφανώς την εποχή που πέρασε απ' εκεί, ο ποταμός Λούρος ήταν πλημμυρισμένος με αποτέλεσμα όλη η περιοχή στα νοτιοδυτικά του κάστρου να μοιάζει με θάλασσα.

Ο Εβλιγιά αποδίδει την κατάκτηση και των δύο Κάστρων της περιοχής, δηλαδή της Άρτας και των Ρωγών στον στρατηγό Γαζή Εβρενό Μπέη, έναν Οθωμανό στρατηγό, ελληνικής καταγωγής, που υπήρξε και ο κύριος κατακτητής των Βαλκανίων. Αν λάβουμε υπ' όψιν μας ότι ο Εβρενός είχε πεθάνει ήδη από το 1417, πολύ πριν γίνει Σουλτάνος ο Μωάμεθ Β' και πριν ακόμη γίνει η κατάκτηση της Ηπείρου από τους Τούρκους, πρόκειται για μυθοπλασία. Ωστόσο ο Σαλαμάνκας μας γράφει ότι «.....Τού Γαζή αυτού Έβρενόζ, αναφέρονται στά Ιστορικά τών Γιαννίνων και δύο απόγονοι, πράγμα πού συμφωνεί καί μέ τήν

Τουρκογιαννιώτικη παράδοση, κατά την οποία, οί πρώτοι διοικηταί τού τόπου προέρχονται από την οικογένεια τού Έβρενόζ. Οί απόγονοι αυτοί τού Έβρενόζ είναι οί Αλή καί Ίσά, αναφέρονται δε κατά τό στάδιο τών αγώνων τών Τούρκων κατά τών Άλβανών Τοπαρχών και φύλαρχων τών βόρειων περιοχών τής Ήπειρου, Καστριώτη καί Άρειανίτη Σπάτα» και επίσης «.....Μέ ό,τι γράφει ο Έβλιά Τσελεπής κι' ό Άραβαντινός, συμφωνεί καί ή παλιά Τουρκογιαννιώτικη παράδοση, κατά τήν όποιαν, ανάμεσα στους πρώτους διοικητές τών Γιαννίνων, ήταν καί μερικοί απόγονοι τού ενδόξου εκείνου Έβρενόζ.....Τήν περίοδο δε αύτή από τό 1388 ίσαμε τό 1600, τήν όνομάζομε περίοδο τής Δυναστείας των Έβρενόζ, κι αυτό γιατί, τό όνομα αύτό κυρίως κι' ή αίγλη πού είχε αφήσει πίσω του κυριαρχεί απάνου της» (Σαλαμάνγκας, 1967). Με βάση αυτά τα στοιχεία, δεν είναι απίθανο ο Εβλιγιά να αναφέρεται στην εν λόγω δυναστεία της οποίας ήταν Γενάρχης ο Γαζής.

Ο Εβλιγιά αναφέρεται στους καλλιεργητές μέσα στο κάστρο των Ρωγών ως «απελευθερωμένους» Άραβες. Ο Κοκολάκης τους αναφέρει ως «Αιθίοπες και Άραβες». Πρόκειται μάλλον για σκλάβους που είχαν μεταφερθεί στην περιοχή, απελευθερώθηκαν και τους χρησιμοποιούσαν σαν εργάτες στο τσιφλίκι.

Το δεύτερο Κάστρο που περιγράφει ο Εβλιγιά είναι το κάστρο στην πόλη της Άρτας. Σχετικά με το Κάστρο αυτό, υπάρχει μια ανακολουθία ανάμεσα στην εποχή του Έβρενού και του Σουλτάνου Βαγιαζήτ Β' καθώς ο συγγραφέας αναφέρει ότι «....Είναι η κατάκτηση του μεγάλου Γαζή Έβρενού την εποχή του Βαγιαζήτ Β' στην επικράτεια του Σαντζακιού των Ιωαννίνων». Ο Έβρενόζ όπως προείπαμε είχε πεθάνει το 1417 και ο Σουλτάνος Βαγιαζήτ Β' το 1512. Επομένως αυτή η πληροφορία του Εβλιγιά δεν έχει καμία ιδιαίτερη ιστορική βάση καθώς φαίνεται πώς εδώ υπάρχει κάποια ειδικότερη σύγχυση στο όνομα του σουλτάνου, γιατί και παρακάτω το όνομα του Βαγιαζήτ δίνεται και στο μεγάλο τζαμί του κάστρου, πού στην πραγματικότητα ιδρύθηκε από τον προκάτοχό του Μωάμεθ Β' τον Πορθητή (Σουλτάν Μεχμέτ) (Ξενόπουλος, 1884). Ο Αναστάσιος Ορλάνδος στο σύγγραμμά του "Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος" αναφέρεται σε θεμέλια που διασώζονται μέσα στο κάστρο, τα οποία αποδίδονται στο τζαμί του Σουλτάν Μεχμέτ, πληροφορία η οποία δεν έχει τεκμηριωθεί. Η χρονολογία του παραμένει άγνωστη αλλά σύμφωνα με παραδόσεις, όπως μας μεταφέρει ο Σεραφείμ Ξενόπουλος, είναι σύγχρονο με το τζαμί του Φαΐκ Πασά στο Μαρατί, χωρίς αυτό να έχει επιβεβαιωθεί ιστορικά. Ο αυτοκράτορας Σουλτάν Μεχμέτ διέταξε την ανέγερση του τζαμιού εντός του φρουρίου στο όνομά

του. Επειδή το τζαμί δεν οικοδομήθηκε κατά την επιθυμία του αυτοκράτορα, ο ίδιος δυσαρεστήθηκε και ανέστειλε τις εργασίες αποπεράτωσής του. Επειδή όμως το έργο παρέμεινε ημιτελές ο Φαΐκ Πασάς διέταξε τον ακόλουθό του Σουλεϊμάν αγά Σελιαταρήν να αποπερατώσει το τέμενος. Αυτός όχι μόνο ολοκλήρωσε την κατασκευή του προαυλίου αλλά αφιέρωσε σε αυτό και δύο υποστατικά τη Βίγλα και τη Στρογγυλή αλλά και πολλά άλλα κτήματα. Μετά από μερικά χρόνια και έπειτα από απόφαση των Οθωμανών της Άρτας, οι πρόσοδοι του τεμένους μεταβιβάστηκαν με προεδρικό διάταγμα στον προϋπάρχοντα Τεκέ. Το τέμενος έλαβε την ονομασία Σουλτάν Μεχμέτ και Σουλεϊμάν αγά Τζαμισή. Ωστόσο, καθώς το τζαμί αυτό δεν καταγράφεται στο οθωμανικό κατάστιχο TD367 του 1530 (Καρρά, 2024), είναι βέβαιο ότι κατασκευάστηκε αργότερα από εκείνο του Φαΐκ πασά.

Η μεγάλη πύλη του Κάστρου της Άρτας βλέπει προς το Κιμπλέ. «Κιμπλέ» λέγεται το μέρος προς το οποίο στρέφονται οι Μουσουλμάνοι προσευχόμενοι, που είναι η ιερή τους πόλη Μέκκα, άρα προς το Νότο. Μέσα στο Κάστρο υπήρχε ένα πολυώροφο παλάτι, ένα τζαμί, ένα ιεροδιδασκαλείο, ένα μικρό τζαμί και μια πλατεία (musalla). Η λέξη «μουσαλά» σημαίνει «.....πλατεία όπου τελείται τό θέρο: ή προσευχή», επίσης δέ καί λίθινη πλάξ επί τής όποιας άποτίθεται τό φέρετρον κατά τάς νεκρώσιμους προσευχάς», (Μοσχόπουλος, 1939).

3.4 Τα Γεφύρια

Στο οδοιπορικό του στον καζά της Άρτας, ο Εβλιγιά περιγράφει τρία γεφύρια. Το πρώτο το χαρακτηρίζει ως η «Γέφυρα των Ρωγών». Πρόκειται για μια μονοκάμαρη, στενή γέφυρα με μήκος 50 πήχεις (περίπου 32 μέτρα), πάνω από τον ποταμό Λούρο, που δεν είναι η Γέφυρα του Καλόγηρου, όπως την ταυτοποιεί ο Χ. Σούλης και αργότερα ο Σ. Εργολάβος. Η Γέφυρα του Καλόγηρου κατασκευάστηκε πολύ αργότερα και συγκεκριμένα το 1853 (Μαντάς, 2020). Εδώ πρόκειται για το Γεφύρι στο Κοτσιλοχώρι ή της Κυράς που «...βρισκόταν ανάμεσα στα χωριά Ιμάμ – Τσαούς (Άγιος Σπυρίδωνας) και Ουρμπά (Πέτρα), γεφυρώνοντας τον Λούρο και το οποίο καταστράφηκε στα τέλη του 18ου αιώνα» (Μαντάς, 2020). Γράφει για τα αίτια της καταστροφής του ο Σεραφείμ Ξενόπουλος «....εις θέσιν καλουμένην Κοτσιλοχώρι, όπου υπήρχε και χωρίον, εκείτο ποτέ γέφυρα, ης ερείπια καθορώνται, κατεδαφισθείσα υπό του Αχμέτ Κουρτ πασά, ίνα μη διαβαίνωσιν εις το αντίπεραν μέρος του ποταμού Αράχθου (εννοεί τον Λούρο) επί ληστεία οι κλεπταλβανοί τζάμιδες, οίτινες επαπέιλουν ίνα λεηλατήσωσι την Άρταν»

(Ξενόπουλος, 1884). Παραλληλίζει το σχέδιο της γέφυρας αυτής με τη γέφυρα Mostar (Μοστάρ) στην Ερζεγοβίνη, μόνο που αυτή στο Κοτσιλογόρι είναι πιο χαμηλή.

Η Γέφυρα Μοστάρ, 19 Οκτωβρίου 1912 (Πηγή : <https://albert-kahn.hauts-de-seine.fr/>)

Από το Ιμαρέτ ο Εβλιγιά μας πληροφορεί ότι επιλέγει να μην διασχίσει το ποτάμι της Άρτας σε εκείνο το σημείο αλλά να προχωρήσει περίπου 1 ώρα για να φτάσει στο Γεφύρι του Φαΐκ πασά. Απ' την επιλογή του αυτή θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι πιθανόν υπήρχε κι άλλο πρόχειρο πέρασμα ή πρόχειρο γεφύρι στο ύψος του Ιμαρέτ για να περάσει κάποιος το ποτάμι, το οποίο τότε δεν είχε το όνομα Άραχθος αλλά ποταμός της Άρτας.

Το δεύτερο γεφύρι που περιγράφει ο Εβλιγιά είναι το γεφύρι της Άρτας στον Άραχθο, που το αναφέρει ως «Γεφύρι του Φαΐκ πασά». Το γεγονός ότι αποδίδει την κατασκευή του στον Φαΐκ Πασά, μάλλον οφείλεται στην προσπάθειά του να αποδώσει όλα τα καλλιτεχνικά, αρχιτεκτονικά έργα της περιοχής στον πρώτο πασά της Άρτας μετά την κατάκτησή της από τους Τούρκους, εξαίροντας το έργο του, καθώς η ημερομηνία κατασκευής του γεφυριού δεν έχει προσδιοριστεί με ακρίβεια. Ο Εβλιγιά

μας λέει ότι το ποτάμι έχει 13 καμάρες (τόξα) και προφανώς στον αριθμό αυτό περιλαμβάνει και τις μικρές καμάρες στα δυο άκρα του γεφυριού οι οποίες σήμερα δεν φαίνονται καθώς έχουν σκεπαστεί από τις προσχώσεις του ποταμού. Ήταν ένας συνηθισμένος τρόπος κατασκευής των γεφυριών μετά από τις κύριες καμάρες να ακολουθούν μια σειρά από μικρότερες έτσι ώστε σε περίπτωση που το ποτάμι πλημμύριζε να υπάρχει η δυνατότητα πρόσβασης στο γεφύρι. Με παρόμοιο τρόπο κατασκευάστηκε αργότερα και το γεφύρι του Καλόγηρου, στον ποταμό Λούρο, ο οποίος πλημμύριζε επίσης αρκετά συχνά.

Η Γέφυρα της Άρτας, Louis-François Cassas, 1780, <https://www.louvre.fr/>

Η λεπτομερής περιγραφή του Γεφυριού της Άρτας από τον Εβλιγιά μας δίνει μια εν μέρει απάντηση στο αναπάντητο ακόμη ερώτημα για το πότε χτίστηκε το Γεφύρι της Άρτας. Σίγουρα είχε χτιστεί πριν το 1680 και είχε ήδη την μορφή που μας περιγράφει με λεπτομέρειες ο Εβλιγιά από τότε που το διέσχισε. Μια δεύτερη καταγραμμένη αναφορά για την κατασκευή του Γεφυριού της Άρτας μας δίνει ο Κώστας Καιροφύλλας (1934), όπως αυτή βρέθηκε «...εις ένα παλαιόν τόμον των «Διδαχών» του *Ηλία Μηνιάτη*» στο Μοναστήρι της Κάτω Παναγιάς στην Άρτα, όπου γράφεται χαρακτηριστικά: «*Εν έτει από Χριστού γεννήσεως 1612 έγινεν η περίφημος γέφυρα της πόλεως Άρτης δι' εξόδων ενός των της Άρτης κατοίκων, την κλήσιν Νικόλαος, το επιτήδευμα παντοπώλης (μπακάλης)*». Κατά πως φαίνεται υπήρχε από πολύ παλιότερα γεφύρι στο σημείο αυτό του ποταμού, κρίνοντας όμως από το τραγούδι του γεφυριού της Άρτας και τη θυσία της γυναίκας του Πρωτομάστορα για να στεριώσει, το γεφύρι ήταν έρμαιο στις κατεβασιές του Αράχθου με αποτέλεσμα να

γκρεμίζεται κατά καιρούς και να επιδιορθώνεται συνεχώς. Σύμφωνα δε με τον Γ. Τσούτσινο και την επιχειρηματολογία που εκθέτει στο βιβλίο του «Αρτινά Ιστορικά Θέματα», η γέφυρα της Άρτας είναι έργο της προ ρωμαϊκής εποχής και «*χτίστηκε κατά την πιθανότερη εκδοχή επί Πύρρου (3^{ος} π. Χ. αιώνας) ή κατά τη λιγότερο πιθανή στα χρόνια της κλασικής Αμβρακίας (4^{ος} – 5^{ος} π.Χ. αιώνας). Βέβαια η σημερινή γέφυρα δεν είναι ίδια με την αρχαία αλλά στηρίζεται στα βάθρα της αρχαίας. Ίσως οι αψίδες της Γέφυρας να γκρεμίστηκαν όχι μία αλλά περισσότερες φορές και το τελευταίο γκρέμισμα και ξαναχτίσιμο να είναι αυτό που αναφέρουν οι ενθυμήσεις, δηλαδή μεταξύ μεταξύ 1609 – 1615*» (Τσούτσινος, 2001).

Το τρίτο γεφύρι που μας περιγράφει ο Εβλιγιά είναι ένα άγνωστο μέχρι σήμερα γεφύρι στον Άραχθο, το «Γεφύρι με τις αλυσίδες». Στο τουρκικό κείμενο που έχουμε στα χέρια μας το Γεφύρι αυτό «*...βρίσκεται όταν πας προς τα βόρεια, στα μισά του δρόμου, στον ποταμό της Άρτας, δηλαδή στον Άραχθο*». Η απόδοση του Κοκολάκη (1987) είναι «*Προχωρώντας από την πόλη της Άρτας επί μισή ημέρα προς τα βόρεια υπάρχει από τον καιρό που κατείχαν την Άρτα οι άπιστοι ένα απόθμενο χάσμα...*». Για να κάνει τόσο δρόμο ο Εβλιγιά για να το επισκεφτεί, παρακάμπτοντας την διαδρομή που σκόπευε να ακολουθήσει πηγαίνοντας προς τα Γιάννενα, μας δείχνει πως επρόκειτο για ένα από τα περίεργα και θαυμαστά αξιοθέατα της περιοχής. Ο Κοκολάκης δεν μας δίνει καμιά εκτίμηση σε ποιο γεφύρι αναφέρεται ο Εβλιγιά, ενώ οι Σούλης και Εργολάβος μας λένε ότι πρόκειται για το Γεφύρι του Κοράκου, το οποίο βρίσκεται ανατολικά της Άρτας, στο ποταμό Ασπροπόταμο (Αχελώο), κάτι που βέβαια είναι λάθος. Η εκτίμησή μας είναι ότι πρόκειται για κάποιο γεφύρι που βρισκόταν ψηλά στον ποταμό Άραχθο και μέσω αυτού οι άνθρωποι της γύρω περιοχής μπορούσαν να μεταβούν πιο γρήγορα στην Καλαμπάκα και στην πόλη των Τρικάλων, περιοχές στις οποίες επέλεγαν να ξεχειμωνιάσουν οι κτηνοτρόφοι της περιοχής.

Σύμφωνα με τον Σπύρο Μαντά, επρόκειτο για ένα είδος «αερογέφυρας», φτιαγμένης από ξύλα και σίδερα. Η πιο εντυπωσιακή από αυτές, που υπήρχε μέχρι πρόσφατα σε χρήση, ήταν μία γέφυρα πάνω στον Άραχθο, κάτω από το χωριό Χουλιαράδες. Βέβαια ήταν μάλλον απίθανο να μπορούσε κάποιος ξεκινώντας από την Άρτα να φτάσει στο σημείο αυτό, σε χρόνο μισής μέρας. Ο φωτογράφος και κινηματογραφιστής Βασίλης Γκανιάτσας θεωρεί ότι πρόκειται για κάποιο γεφύρι στον Καλαρρύτεκο, παραπόταμο του Αράχθου, όπου ακόμη και σήμερα υπάρχουν τμήματα από τις αλυσίδες πάνω στους βράχους και βρίσκονταν πριν την γέφυρα Γκόγκου.

Μια περιγραφή ενός παρόμοιου γεφυριού μας δίνει ο Χρήστος Χρηστοβασίλης (1926) για ένα γεφύρι που ένωνε τις δυο πλευρές του Αράχθου στο ύψος των Χουλιαράδων. Γράφει χαρακτηριστικά :

Όταν ήμουν μικρό παιδάκι δέκα – δώδεκα χρονών και ήκουσα την περιγραφήν αυτήν του Γεφυριού της Τρίχας μ' έπιανε ίλιγγος, τρόμαξα και τώβλεπα στον ύπνο μου επί σειράν νυκτών. Αυτόν τον τρομερόν ίλιγγον αισθάνθηκα το περασμένο Σάββατο, όταν αντίκρυσσα για πρώτη φορά το συρματένιο γεφύρι, το ανεμογέφυρο αυτό που ενώνει τα Χουλιαροχώρια και τα Τζουμερκιωτοχώρια με τα Γιάννινα! Τρόμαξα στην θέαν αυτού του ανεμογεφυριού το οποίον έχει πενήντα μέτρα μήκος, μισό μέτρο πλάτος και άλλα πενήντα μέτρα άβυσσο κάτω, και θυμήθηκα της Τρίχας το Γεφύρι της Τουρκογιαννιωτικής παραδόσεως! Και τρόμαξα τόσο πού τώβλεπα στον ύπνο μου όλην την νύχτα στο φιλόξενο σπίτι του φίλου μου κ. Γιάννη Σιούλη, στους Χουλιαράδες, όπου διενυκτερεύσαμε εγώ και οι συνοδοιπόροι μου κ.κ. Μιχ. Γούδας και Σπ. Μπότσαρης, μεταβαίνοντες εις τα Πράμαντα των Τζουμέρκων.

Θέλετε να σας περιγράψω αυτό το παράξενο γεφύρι, που καταισχύνει την Ελλάδα εν πλήρει εικοστώ αιώνι; Ευκολώτατο! Ένα άνοιγμα του ποταμού Αράχθου πενήντα μέτρων, και ένα συρματένιο γεφύρι απάνω σ' αυτό το άνοιγμα συνιστάμενον από πεντέξη σύρματα τηλεγράφου κλωσμένα σε δυο κλωσταρήδες, απέχουσες η μια από την άλλη μισό μέτρο, άλλα δυο σύρματα απάνω στην καθεμιά συρματοκλωσταρίδα, και ένα αραιό στρώμα από ξύλα πάχους κοινού μπαστουνιού απάνω στες δυο συρματοκλωσταρίδες, ως επί το πλείστον σάπια, απάνω στα οποία πατάει και περνά πέρα δώθε ο Ελληνορραγιάς Ηπειρώτης, είτε πηγαίνοντας από τα Γιάννινα στα Χουλιαροχώρια, και στα Τζουμερκιωτοχώρια, είτε ερχόμενος εκείθεν για τα Γιάννινα! Και όταν ο Ελληνορραγιάς αυτός περνάει απάνω, το παράξενο αυτό ελληνικό γεφύρι της τρίχας, το οποίον ημείς ονομάζομε ανεμογέφυρο, κατά το ανεμόσκαλα των Μετεώρων της Καλαμπάκας, κουνιέται από την μίαν άκρη ως την άλλη, προς τα δεξιά και τ' αριστερά, προς τ' άνω και προς τα κάτω, κι αν τύχη να φυσάει δυνατός αέρας, τότε ο διαβάτης αυτού του γεφυριού πέφτει στο χαίνον χάος, κι αν δεν έχει φτερά να πετάξη, παθαίνει ότι ο Ίκαρος της αρχαιότητος: Γίνεται κομμάτια! (Χρηστοβασίλης, 1926).

Σύμφωνα με τον Σπύρο Μαντά, στον Άραχθο και τους παραποτάμους του υπήρχαν συνολικά 215 μικρά και μεγάλα γεφύρια. Τελικά, ακόμη και αν θεωρήσουμε πως αυτή ήταν η γέφυρα στους Χουλιαράδες, σίγουρα θα

είχε επισκευαστεί πολλές φορές από τότε που έγραφε ο Τσελεμπή καθώς έτσι γινόταν πάντα...

3.5 Η πόλη της Άρτας

Για να φτάσει στην πόλη της Άρτας μετά το γεφύρι, ο Εβλιγιά μας λέει ότι πέρασε μέσα από «κατοικημένα χωριά». Πρόκειται ασφαλώς για μυθοπλασία καθώς η απόσταση από το γεφύρι μέχρι την είσοδο στην πόλη της Άρτας δεν δικαιολογεί την ύπαρξη χωριών και μάλιστα πολλών. Ο κεντρικός πυρήνας της πόλης και η αγορά της εκτεινόταν έξω από το κάστρο, στη νότια πλευρά ενώ οι μαχαλάδες της έφταναν ως πέρα στο βουνό.

Σε γενικές γραμμές, το οθωμανικό κράτος οργάνωνε την κοινωνία σε αστικούς πυρήνες που καθοδηγούνταν από ιερωμένους και μια παρόμοια οργάνωση προσπαθούσε να επιβάλλει και στους μη μουσουλμάνους, που διαιρούνταν σε πέντε ομάδες: 1) Ρούμ, δηλαδή Έλληνες και Σλάβοι ορθόδοξοι. 2) Αρμένιοι, 3) Καθολικοί Αρμένιοι, 4) Λατίνοι Καθολικοί και 5) Εβραίοι. Οι εθνοτικές αυτές ομάδες χωρίζονταν σε τρεις βασικές θρησκευτικές κοινότητες, μουσουλμάνους, χριστιανούς και εβραίους, και είχαν τον εκπρόσωπό τους που τους αντιπροσώπευε στις αρχές και μοίραζε τις οικονομικές υποχρεώσεις που αναλογούσαν. *«Στο αστικό επίπεδο, η χρήση για λόγους κατοικίας, πραγματοποιούνταν με μια ευρύτερη διαμερισματοποίηση του χώρου σε επιμέρους συνοικίες, τις mahalle (μαχαλάδες). Οι οθωμανικές συνοικίες (mahalle) αποτελούσαν διακριτές χωρικές ενότητες που ιδρύονταν από ομάδες λίγων οικογενειών, νομάδων ή μεταναστών από άλλα αστικά κέντρα. Συνδέονταν με κοινή εθνική καταγωγή ή κοινή συμμετοχή σε επαγγελματική συντεχνία ή θρησκευτική κοινότητα. Η ατομική οικοδόμηση κατοικιών στην ιστορική αυτή περίοδο είναι σπάνιο φαινόμενο. Η διαδικασία πλήρωσης του αστικού ιστού δεν πραγματοποιούνταν μεμονωμένα, αλλά κατά συνοικίες. Διέθεταν κάποιες στοιχειώδεις δημόσιες χρήσεις, όπως ένα κτίριο λατρείας, σχολείο, αποθήκες τροφίμων, κρήνες και βρύσες ή δημόσιο λουτρό. Εγγυητής των οικοδομικών διατάξεων και των ορίων της mahalle ήταν ο ιμάμης»* (Δρακούλης, 2012). Σύμφωνα με τον Εβλιγιά, στην Άρτα υπήρχαν 17 μαχαλάδες, εκ των οποίων 3 μουσουλμανικοί, 10 χριστιανικοί και 4 Εβραϊκοί, ενώ δεν υπήρχαν καθόλου Αρμένιοι και Φράγκοι. Οι Λατίνοι (Καθολικοί) που αναφέρει δεν ήταν σε οργανωμένες κοινότητες, αλλά ήταν μάλλον μέλη πρεσβειών και έμποροι, καθώς η Άρτα, με τα λιμάνια της στον Αμβρακικό, ήταν κέντρο διακομιδής εμπορευμάτων προς τη Δύση.

Η πόλη της Άρτας, Louis-François Cassas, 1780, <https://www.louvre.fr/>

Ενώ στο φορολογικό κατάστιχο του 1530 δεν αναγράφεται καμιά εβραϊκή οικογένεια στην πόλη της Άρτας, ο Εβλιγιά, 180 χρόνια μετά μας μιλάει για 4 εβραϊκούς μαχαλάδες. Σύμφωνα με τον Κ. Τσιλιγιάννη, η Άρτα είχε ανθηρή εβραϊκή κοινότητα μέχρι το 1346, οπότε και υπέστη διωγμό από τον Κράλη της Σερβίας Στέφανο Δουσάν. Από τότε μέχρι τουλάχιστον το δεύτερο μισό του 17ου αι. δεν υπάρχουν ιστορικές αναφορές για εβραϊκή κοινότητα στην Άρτα. Τον Ιούλιο του 1492, το νέο κράτος της Ισπανίας απέλασε τους εβραϊκούς και μουσουλμανικούς πληθυσμούς του ως μέρος της Ισπανικής Ιεράς Εξέτασης. Ο Βαγιαζήτ Β' έστειλε το Οθωμανικό Ναυτικό υπό τη διοίκηση του ναύαρχου Κεμάλ Ρείς στην Ισπανία το 1492, προκειμένου να τους μεταφέρει με ασφάλεια στα οθωμανικά εδάφη. Έστειλε διακηρύξεις σε όλη την αυτοκρατορία ότι οι πρόσφυγες ήταν καλοδεχούμενοι και τους έδωσε την άδεια να εγκατασταθούν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και να γίνουν Οθωμανοί πολίτες. Με βάση αυτό το γεγονός ο Ρ. Γκιούλης έγραψε στο Χρονικό του για τους Εβραίους της Άρτας ότι «ήλθαν στην Άρτα οι Ισπανοεβραίοι επειδή τους έδιωξαν οι βασιλείς της Ισπανίας» (Γκιούλης, 1995). Η εσφαλμένη αυτή άποψη παρέσυρε όλους όσους έγραψαν γι' αυτό το θέμα σε λανθασμένη εκτίμηση που δεν τεκμηριώνεται με αναφορές σε ιστορικές πηγές. Πιο συγκεκριμένα, στο βιβλίο *Les Juifs d'Espagne histoire d'une diaspora 1492 – 1992*, όπου αρθρογραφούν 42 επιφανείς ιστορικοί, δεν αναφέρονται Ισπανοεβραίοι στην Άρτα, ούτε και στον κατάλογο των πόλεων της Τουρκοκρατούμενης Ελλάδας που είχαν Ισπανοεβραίους από το 1506 μέχρι το 1613, περιλαμβάνεται η Άρτα. Όσο δε αφορά τους Ρωμανιώτες Εβραίους πληροφορούμεθα ότι οι

Αρτινοί Ρωμανιώτες εκτοπίστηκαν από την Άρτα στην Κωνσταντινούπολη γιατί οι Τούρκοι ήθελαν κι εκεί να αναπτύξουν το εμπόριό τους (Τσιλιγιάννης, Τόλης, 2007). «Οι δημογραφικές αυτές απώλειες όμως υπερκαλύφθηκαν μετά το 1492, όταν άρχισαν να καταφθάνουν στην Άρτα αλληπάλληλα κύματα ξεριζωμένων από την Ισπανία και κυρίως την Ιταλία. Έτσι στις δεκαετίες 1520 και 1530 η τοπική κοινότητα απαρτιζόταν από 300 τουλάχιστον εβραϊκές οικογένειες (1.200 με 1.500 περίπου ψυχές), που ασκούσαν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα σε τέσσερις συναγωγές» γράφει ο Ευάγγελος Τόλης σε άρθρο του για την πληθυσμιακή εξέλιξη της Εβραϊκής κοινότητας στην Άρτα, στο περιοδικό ΣΚΟΥΦΑΣ (2007). Ωστόσο από το απογραφικό, οθωμανικό κατάστιχο TD367 (Καρρά, 2024), την περίοδο 1530-1550, δεν αναφέρονται καθόλου εβραϊκές οικογένειες στον καζά της Άρτας και μέχρι τώρα η μόνη τεκμηριωμένη αναφορά για τον εβραϊκό πληθυσμό της Άρτας κατά τον 15^ο, 16^ο και 17^ο αιώνα, είναι η αναφορά του Εβλιγιά Τσελεμπί, που αναφέρει 4 εβραϊκές συνοικίες στο τέλος του 17^{ου} αι..

Σχετικά με τις συνοικίες της πρώιμης οθωμανικής περιόδου, υπολογίζεται ότι είχαν 30-50 κατοικίες ανά εκτάριο, το 12-15% της συνολικής της επιφάνειας προορίζονταν για το οδικό δίκτυο και 30-45% αποτελούσε το ιδιωτικό πράσινο. Τα αστικά οικόπεδα είχαν μια επιφάνεια της τάξης των 200-250 τ.μ., πάντα με ένα κήπο και την κατοικία στο πλάι, περιφραγμένα με ψηλούς τοίχους για να εμποδίζουν την θέαση από τα έξω (Δρακούλης, 2012). Οι κατοικίες των Αρτινών, περιγράφονται στο κείμενο, ως κτίσματα με ανώγεια, λιθόκτιστα, με παράθυρα και αυλές, στεγασμένα με κόκκινα κεραμίδια, ενώ σε πολλά από αυτά υπήρχαν κήποι και αμπέλια, ροδώνες και σιντριβάνια. Θα πρέπει να υπενθυμίσουμε εδώ πως τα γενικά χαρακτηριστικά της Ηπειρωτικής κατοικίας της οθωμανικής περιόδου είναι πως διαθέτει έναν περικλειστο κήπο με την οικία χωροθετημένη πλευρικά, πως χρησιμοποιεί απλούς γεωμετρικούς όγκους που προσθετικά δημιουργούν ακανόνιστες κατόψεις, με την στέγη να προεξέχει του κυρίως όγκου και πως η τεχνολογία που χρησιμοποιεί στο ισόγειο είναι λιθοδομή και στους ορόφους του ξύλου με έντονα διαμορφωμένες προεξοχές στην ανωδομή και διπλή σειρά των ανοιγμάτων. Αποτελείται από τρεις χώρους, α) το πέτρινο ισόγειο με ακανόνιστη κάτοψη που ακολουθεί τα πλευρικά όρια του οικοπέδου, με την είσοδο, τις αποθήκες και τους βοηθητικούς χώρους, π.χ. στάβλους, β) τα δωμάτια κατοικίας (oda) στον επάνω όροφο και γ) τους χώρους που συνδέουν τα επιμέρους δωμάτια που μπορεί να

είναι σκεπαστοί και να διαμορφώνουν μια στοά που να ανοίγει προς τον κήπο, (Μουτσόπουλος 1993, Cerasi 1988).

Ο Εβλιγιά σχολιάζει πως κανένα επίσημο κτίριο στην πόλη δεν ήταν σκεπασμένο με μολύβι. Ο μόλυβδος χρησιμοποιήθηκε εκτενώς στην κατασκευή μνημειακών οθωμανικών κτιρίων για στέγες και στερέωση σιδερένιων στοιχείων και μεταφέρονταν από τα κέντρα παραγωγής στα Βαλκάνια σαν πλινθώματα, που η μεταφορά τους μέσω της ξηράς, χρησιμοποιώντας γαϊδούρια ή μουλάρια ήταν αρκετά δαπανηρή. Δεδομένου ότι ο μόλυβδος θεωρούνταν στρατηγική πρώτη ύλη, το εμπόριο μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο σε περιορισμένη κλίμακα και τον δέκατο έκτο και δέκατο έβδομο αιώνα καθιερώθηκε μια μορφή κρατικού μονοπωλίου στην παραγωγή και την κατανάλωσή του. Όντας λοιπόν το μολύβι μια αρκετά δαπανηρή επιλογή υλικού, τα οθωμανικά κτίρια στην περιοχή μας ήταν όλα με κεραμοσκεπές.

Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η ετυμολογική προσέγγιση της ονομασίας της πόλης της Άρτας, γνωστής τότε ως Narda, μια ονομασία που ο Εβλιγιά αποδίδει στο ότι στην περιοχή ευδοκίμούσε μια εκλεκτή ποικιλία ροδιών (Nar), τα οποία έδωσαν και το όνομά τους στην πόλη. Το ρόδι είναι ένα φρούτο που εντυπωσιάζει τον Εβλιγιά καθώς τα αναφέρει και σε άλλες περιοχές. Μας γράφει για τα ρόδια του Δεμί – Χισάρ (Σιδηροκάστρου) : *«... εις το αυτό παραγόμενα ρώδια με μεγάλους κόκκους δεν υπάρχουν εις κανέν μέρος του κόσμου. Είναι λίαν εύχημα. Είναι ωραιότερα και γλυκύτερα από τα ρώδια της εν Περσία Μπαν και από τα της Ούρφας, του Μαράς και του Νίκσαρ (Νεοκαισαρείας). Τα γίγαρτα (κουκούτσια) αυτών είναι τόσο μεγάλα όσον και οι κόκκοι της οπιοφόρου μήκωνος (παπαρούνας)»* (Μοσχόπουλος, 1939)

Ένα από τα στοιχεία που συνήθιζε να καταγράφει ο Εβλιγιά ήταν οι παρατηρήσεις του για τους κατοίκους και το κλίμα της περιοχής απ' όπου περνούσε. Για τους κατοίκους των Σερρών για παράδειγμα μας γράφει : *« Ως εκ του καθαρού αέρος, το χρώμα του προσώπου των κατοίκων είναι ροδόχρουν. Είναι όχι μόνον ισχυροί και υγιείς στο σώμα, αλλά και οι εξ αυτών πρόκριτοι είναι λίαν μακρόβιοι. Ενώ νομίζετε ότι απώλεσαν την δύναμίν των, είναι πάντοτε ισχυροί και ευκίνητοι»* (Μοσχόπουλος, 1938). Το γεγονός ότι ο Εβλιγιά μας περιγράφει τους κατοίκους της Άρτας με κίτρινο πρόσωπο, μας παραπέμπει στο συμπέρασμα ότι ήδη την εποχή εκείνη οι κάτοικοι της περιοχής μαστίζονταν από την ελονοσία και κατ' επέκταση και την μεσογειακή αναιμία, που προέρχονταν από τα σμήνη των κουνουπιών που ευδοκίμούσαν στον κάμπο της Άρτας, που λόγω των

πλημμυρών του Λούρου και του Άραχθου ήταν γεμάτος έλη. Η αναφορά του στο αλκοόλ μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως οι Αρτινοί έπιναν και γλεντούσαν αρκετά συχνά, είχαν δε άφθονη παραγωγή κρασιού που το πουλούσαν σε όλη τη Ρούμελη. Είναι γνωστό ότι το Κοράνι υπαγόρευε την αποχή των Μουσουλμάνων από το κρασί. Τα καπηλειά βρίσκονταν πάντα μακριά από τα τζαμιά και, όπως είναι λογικό, στο χώρο των μουσουλμανικών συνοικιών βρίσκονταν στις παρυφές των πόλεων, κοντά σε χάνια και δρόμους. Ο νόμος απαγόρευε τη λειτουργία τους μέσα στον τειχισμένο χώρο της πόλης, το κάστρο. Ο Εβλιγιά, περιγράφοντας τα καπηλειά της Πρωτεύουσας της αυτοκρατορίας, τα χαρακτηρίζει σαν «.....κακόφημα μέρη, που τα κρατούσαν οι άπιστοι». Τα καπηλειά θεωρούνταν κέντρα ακολασίας και κατά καιρούς είχαν εκδοθεί φερμάνια που απαγόρευαν τη λειτουργία τους. Για παράδειγμα ο Μουράτ ο Δ' έμεινε γνωστός στην ιστορία ως Γαζή (Ευλαβής θα λέγαμε), επειδή απαγόρευσε τις πρώτες δεκαετίες του 17^{ου} αιώνα την οινοποσία, αλλά και τη χρήση καφέ, όπιου και καπνού. Πρέπει να σημειωθεί ωστόσο ότι «ποτοαπαγορεύσεις» αυτού του τύπου έληγαν πάντα με την αγόρευση στον θρόνο του νέου σουλτάνου. Και οι λόγοι ήταν κυρίως οικονομικοί και κοινωνικοί καθώς το κρασί διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στην οικονομία της εποχής, η δε περιοχή της Άρτας, σύμφωνα με τα γραφόμενα του Εβλιγιά, είχε αρκετά αμπέλια και η παραγωγή και εμπορία κρασιού ήταν αρκετά ανεπτυγμένη. (Μπαλτά, 2006)

3.6 Τα οθωμανικά κτίρια τον 17ο αιώνα στην πόλη της Άρτας

Ένα σχόλιο που πρέπει να κάνουμε εδώ πριν αναφερθούμε στα οθωμανικά κτίρια στην Άρτα, είναι η διάκριση ανάμεσα στα τζαμιά τα οποία περιγράφει ο Εβλιγιά χρησιμοποιώντας τους όρους "camii" και "Masjid". Στα αραβικά, τόσο το «camii» και το «Masjid» (στα Τουρκικά mescit) αναφέρονται σε ένα τζαμί, το οποίο είναι τόπος λατρείας για τους μουσουλμάνους. Ο όρος "camii" χρησιμοποιείται πιο συχνά και αναφέρεται σε ένα μεγαλύτερο και πιο σημαντικό τζαμί, που συνήθως διαθέτει τρούλο και μιναρέδες. Είναι συχνά το κεντρικό τζαμί σε μια πόλη ή ένα εξέχον τζαμί σε μια γειτονιά όπου γίνονται οι προσευχές της Παρασκευής.

Από την άλλη πλευρά, το "masjid" είναι ένα μικρότερο τζαμί ή αίθουσα προσευχής, που συνήθως βρίσκεται σε τοπικές κοινότητες, γειτονιές και όπου οι πιστοί μπορούν να προσευχηθούν κι άλλες μέρες κατά μονάς. Στην εργασία χρησιμοποιήθηκαν οι όροι «τζαμί» για την αντίστοιχη λέξη «camii» και «μεστζίτ» για τη λέξη «Masjid» του κειμένου. «Η λέξις

«μεστζίτ», προφερόμενη εις τινας αραβικάς διαλέκτους (π.χ. εν Αιγύπτω) και «μασγκίτ», παρελήφθη εις τα κείμενα των ημετέρων βυζαντινών ιστορικών ως «μασγίδιον», γράφει ο Μοσχόπουλος. Το *mescit* είναι ο όρος για ένα μικρό τζαμί, που δεν χρησιμοποιείται για την επίσημη προσευχή της Παρασκευής, αλλά χρησιμεύει για καθημερινή χρήση. Έτσι, δεν διαθέτει άμβωνα, αλλά μόνο «*mihrab*», δηλαδή την ειδική εσοχή που χρησιμοποιείται για να υποδείξει την κατεύθυνση της προσευχής προς τη Μέκκα». (Petersen 1996).

Συνολικά στην Άρτα ο Εβλιγιά μας περιγράφει τα παρακάτω οθωμανικά κτίρια :

- 15 τζαμιά, 6 μεγάλα (Cami) και 9 μικρά (Mescid)
- 3 ιεροδιδασκαλεία (Medrese)
- 5 γραμματοδιδασκαλεία (mekter)
- 3 μοναστήρια (Tekiye & Zawiya). Ο τεκές ήταν ένα μοναστηριακό συγκρότημα, που σχετίζεται με μια ισλαμική μοναστική αδελφότητα, τους ονομαζόμενους Δερβίσηδες, που ήταν φορείς και εκφραστές του ισλαμικού μυστικισμού και προωθούσαν τον εξοθωμανισμό των περιφερειών και των αστικών τόπων. Οι δραστηριότητες των Δερβίσηδων ενισχύονταν από την κεντρική κυβέρνηση για την ίδρυση τεκέδων στις πρόσφατα κατακτημένες περιοχές, με παροχές εκτάσεων γης, φορολογικές απαλλαγές στο πλαίσιο της κοινωφελούς και αγαθοεργούς δραστηριότητάς τους και για τη λειτουργία των διάφορων ευαγών ιδρυμάτων. Ο τεκές περιλάμβανε έναν χώρο για προσευχή, δηλαδή ένα τζαμί, ένα ιερό, π.χ. ένα ταφικό μνημείο, ένα θρησκευτικό σχολείο, χώρους διαμονής για σπουδαστές και επισκέπτες, προσκυνητές και ταξιδιώτες (Petersen 1996).
- 1 Χάνι (Han/Khan) για οποίο ο Εβλιγιά προσδιορίζει το σημείο όπου βρίσκονταν : ακριβώς έξω από το κάστρο της Άρτας, απέναντι από το παλάτι του Βαγιαζήτ. «Τα οθωμανικά χάνια των πόλεων (han) ήταν συνήθως ένα κτίριο που συνδύαζε τη λειτουργία του ξενώνα και του εμπορικού κέντρου. Τα κτίρια τους είχαν ένα πρότυπο σχέδιο που περιλάμβανε ένα τετράγωνο ή ορθογώνιο περίβλημα με δωμάτια διανυκτέρευσης διευθετημένα γύρω από μια κεντρική αυλή, ενώ διέθετε στάβλους, αποθήκες, δωμάτια και πιθανά μικρό τέμενος» (Petersen 1996).
- 1 Αγορά (çarşı). Έξω από τα τείχη εκτείνονταν η αγορά της πόλης, η οποία δεν ήταν σκεπαστή [bedesteni] γράφει ο Εβλιγιά. Το μπεζεστένι ήταν μια ιδιαίτερη μορφή κλειστής αγοράς, όπου εμπορεύονται και

αποθηκεύονται αγαθά μεγάλης αξίας. Προφανώς η αγορά [çarşı] της Άρτας ήταν μια ανοιχτή αγορά που αποτελούνταν από ένα σύνολο μικρών καταστημάτων κατά μήκος και των δύο πλευρών, παράλληλων και κάθετων, μικρών και στενών δρόμων, συχνά σκεπαστών με ξύλινες κατασκευές για λόγους σκίασης. Αναφέρονται 400 καταστήματα λιανικού εμπορίου.

- ? Λουτρό (Hamam) Ο Εβλιγιά δεν μας δίνει ακριβή αριθμό. Υπήρχε σίγουρα 1 λουτρό στο Ιμαρέτι. Άλλες αναφορές σε νεότερα οθωμανικά κείμενα κάνουν λόγο για 2 ή 3 χαμάμ στην Άρτα.

- 1 ρολόι (Saat)

3.7 Τα χριστιανικά κτίρια στην πόλη της Άρτας

Ο Εβλιγιά στις περιγραφές του δεν ασχολείται ιδιαίτερα με το ελληνικό στοιχείο κατά τις περιόδους του στις χώρες της αυτοκρατορίας. «*Νοιώθει περιφρόνηση για τον φακίρ φουκαρά λαό, κι αυτό φανερώνει την τραγωδία του του ελληνισμού στους μαύρους αιώνες της εθνικής δουλείας*», γράφει ο Σιμόπουλος (1981). Είναι ένα ακόμη μειονέκτημα για μας τους Έλληνες, γράφει ο Μοσχόπουλος καθώς «*.... ο Εβλιά ασχολείται σχεδόν αποκλειστικώς με τους Τούρκους (Μουσουλμάνους) κατά την εις τας πόλεις και τα χωρία των ελληνικών χωρών επισκέψεις του. Περί των Χριστιανών (Ελλήνων), περί των χριστιανικών συνοικιών των πόλεων και χωρίων γράφει ελάχιστα ή σχεδόν τίποτε. Επομένως το «Οδοιπορικόν» του περιέχει μεν πολυτίμους ίσως λεπτομερείας περί των Τούρκων εν Ελλάδι κατά την περίοδον της Τουρκοκρατίας, αποτελεί όμως αληθή απογοήτευσιν διά τους αναμένοντας να εύρουν εις αυτό ενδιαφέρουσας πράγματι δι' ημάς πληροφορίας περί της καταστάσεως του Ελληνισμού κατά την περίοδον εκείνην. Ο αναγνώστης μανθάνει· μεν τον αριθμόν (ακριβή ή όχι) των τζαμιών, ευκτηρίων οίκων (μεστζίτ), χανίων, λουτρώνων, ιεροδιδάκτηρίων, γραμματοδιδασκαλείων, πρατηρίων κλπ. εκάστης πόλεως ή ακόμη ευρίσκει αντίγραφα των παλαιών τουρκικών επιγραφών (επιγραμμάτων, χρονογραμμάτων), αίτινες βεβαίως προ πολλού εξηφανίσθησαν, αλλά περί ναών, ελληνικών σχολείων και περί της καταστάσεως εν γένει των ελληνικών συνοικισμών ουδέν ή ολίγιστα αναφέρει, και ταύτα πολύ ολίγον άξια πίστεως, αφού ο συγγραφεύς μετά τόσης περιφρονήσεως, και μόνον ίσως χάριν ανήθικων σκοπών, στρέφει το βλέμμα του και προς τους μη πιστεύοντας εις τον Μωάμεθ» (Μοσχόπουλος, 1938). Ωστόσο, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι αναφορές του στις εκκλησίες της Άρτας μας δίνουν κάποιες παραπάνω πληροφορίες. Η πόλη της Άρτας σύμφωνα με τον Εβλιγιά είχε, στο*

δεύτερο μισό του 17ου αιώνα, 11 εκκλησίες, σε αντίθεση με τον Ξενόπουλο που, στο τέλος του 19ου αι., μας απαριθμεί πολύ περισσότερες.

Η Παρηγορήτισσα, Louis-François Cassas, 1780, <https://www.louvre.fr/>

Όσο αφορά την εκκλησία της Παρηγορήτισσας, τον ναό του Πατριάρχη (Δεσπότη) Μιχαήλ ή «του Μιχαήλ τον Πατριαρχικό ναό» (Κοκολάκης, 1987), είναι λάθος η απόδοσή του στον δεσπότη της Ηπείρου Μιχαήλ Δούκα. Ο ναός της Παρηγορήτισσας κτίσθηκε σε δυο φάσεις: Αρχικά κατασκευάστηκε ή άρχισε να κατασκευάζεται απ' το Δεσπότη Μιχαήλ Β' και τη σύζυγο του Θεοδώρα, στην ίδια ακριβώς θέση, μικρότερος ναός αγνώστου σχήματος που εξακριβωμένα όμως η βάση του είχε τις διαστάσεις του σημερινού κυρίως ναού - χωρίς δηλαδή το νάρθηκα και τα παρεκκλήσια. Αν ολοκληρώθηκε η κατασκευή αυτού του ναού και ποια τύχη είχε, μας είναι παντελώς άγνωστο. Το βέβαιο είναι πως ο γιος και διάδοχος του Μιχαήλ Β', Νικηφόρος Α' Κομνηνός Δούκας και η σύζυγος του Άννα Παλαιολογίνα - Καντακουζηνή, θέλοντας προφανώς να φτιάξουν μητροπολιτικό ναό αντάξιο μιας πρωτεύουσας, άλλαξαν τα σχέδια και ίδρυσαν τα έτη 1285 – 89, το σημερινό εντυπωσιακό μνημείο, όπως συνάγεται από σχετική κτητορική επιγραφή.

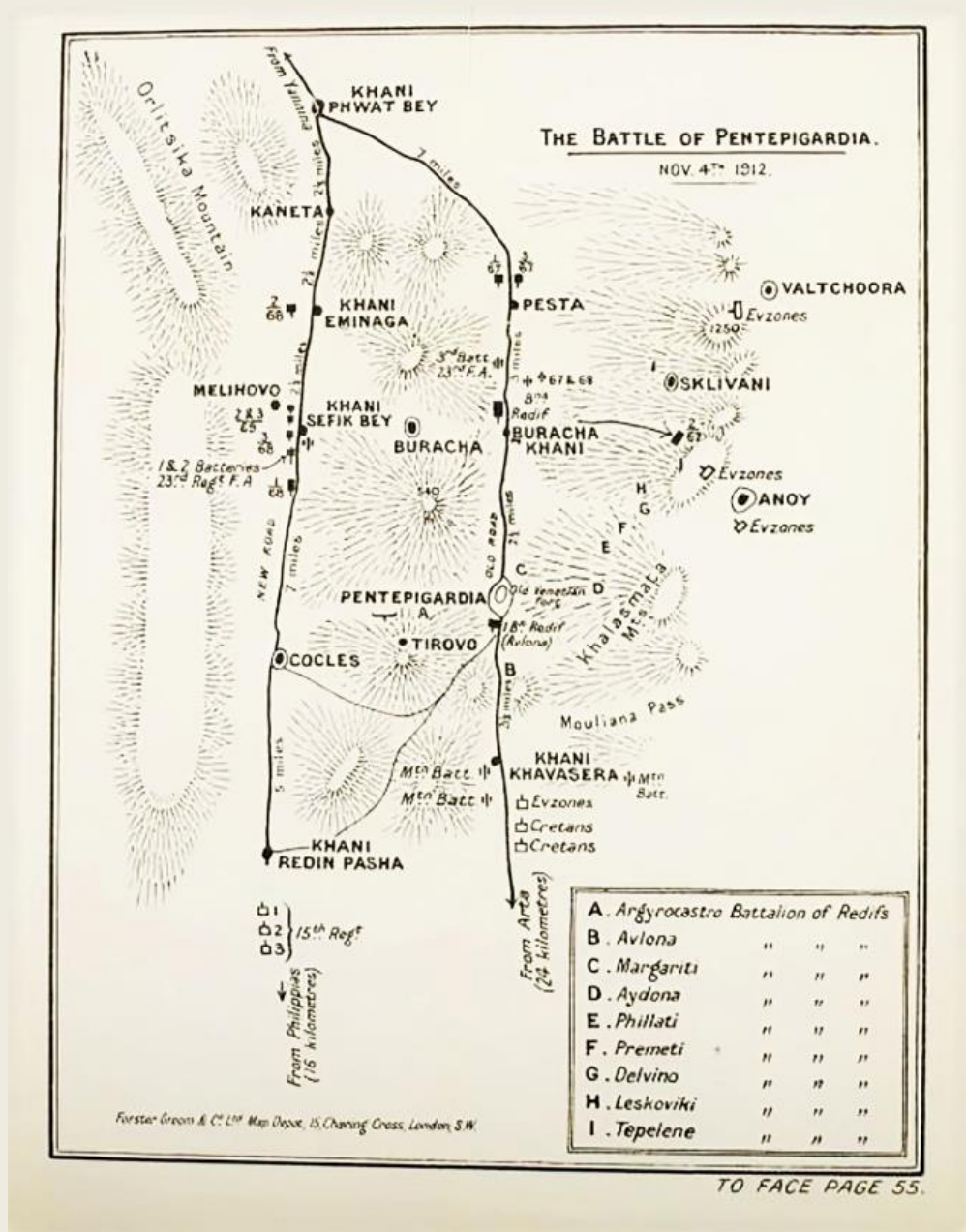
Η έτερη πατριαρχική εκκλησία στην οποία αναφέρεται ο Εβλιγιά, κοντά στο σεράγι του Γιουσούφ Αγά είναι κατά πάσα πιθανότητα ο Ναός της Αγίας Θεοδώρας για τον οποίο μας λέει ότι είχε αρκετά αφιερώματα (ενκαφ) μέσα στην πόλη, τα οποία ήταν ικανά να χρηματοδοτήσουν όλες

τις αρχές της πόλης και ο οποίος δεχόταν πλήθος προσκυνητών απ' όλα τα μέρη της Φραγκιάς.

Δεν παραλείπει ο Εβλιγιά να κάνει μια έμμεση αναφορά στην ακμή της Άρτας, την εποχή του «Φεϋλέκου» (Φιλίκου), όπως γράφει χαρακτηριστικά. Τότε μας λέει ο Εβλιγιά, η Άρτα είχε «εκατοντάδες χιλιάδες μεγάλα κτίρια και αρχαία μνημεία σε χιλιάδες μέρη» δίνοντας έτσι μια εικόνα της αρχαίας Αμβρακιάς και του πλούτου των μνημείων που υπήρχαν διασκορπισμένα σε ολόκληρη την περιοχή. Πρόκειται για ένα όνομα που ο Εβλιγιά το χρησιμοποιεί αρκετά συχνά στις περιγραφές του, υπονοώντας τον Φίλιππο της Μακεδονίας. Για τον Φίλιππο δε, ο Εβλιγιά αναφέρει σε άλλα σημεία του Οδοιπορικού ότι, εκτός από πατέρα του Αλέξανδρου, ήταν και εγγονός του Σολομώντα και βασιλιάς της Καβάλας. Είναι τρία ονόματα στα οποία ο Εβλιγιά κάνει συχνές αναφορές στο οδοιπορικό του στην Ελλάδα. «.....Πλην της ιστορίας των Τούρκων Σουλτάνων, την οποίαν φαίνεται ότι κατέχει κάπως και λόγω οικογενειακών παραδόσεων, - αλλά και ταύτην με απίστευτον σύγχυσιν χρονολογιών και προσώπων -, εκ του υπολοίπου ιστορικού κόσμου γνωρίζει εν ή δύο ονόματα μεγάλων σοφών, ηγεμόνων και κατακτητών, π. χ. τον εις τας παραδόσεις όλων των Ασιατικών λαών υπό το όνομα «Ισκεντέρι Ρούμι» ή Ισκεντέρι-Γιουνανή (ο Έλλην Αλέξανδρος) διατηρούμενον Μέγαν Αλέξανδρον, τον Σοφόν Σολομώντα και την ερωμένην του την Μπαλκίς, ήτοι την βασίλισσαν του Σαβά, ως και άλλα τινά πρόσωπα. Συγγέει όμως τούς αιώνας, τας εποχάς και την ιστορίαν όλων των λαών κατά τρόπον απίστευτον. Ούτω καταντά να θεωρή τας Αθήνας ιδρυθείσας υπό του Σοφού Σολομώντος, φθάσαντος κατόπιν εναερίου πτήσεως μετά της Βαλκίδος εις Σφακία της Κρήτης και εκείθεν εις Αθήνας, την χώραν των Ελλήνων. Μεταξύ των σοφών των Αθηνών, τόπος συναθροίσεως των οποίων ήτο ο Παρθενών, καταλέγει Φίλιππον τον Φιλόσοφον (;) καί τον Πτολεμαίον (;). Δέχεται όμως μεταξύ αυτών και τον Πλάτωνα, εις τον οποίον όμως αποδίδει παραδόξους περιπετείας» (Μοσχόπουλος, 1938).

Τέλος όσον αφορά το μεγάλο Χάνι «Καπού Αγά», από το οποίο πέρασε πηγαίνοντας προς τα Γιάννενα, πρόκειται για το χάνι Καρβασαρά που ήταν κοντά στο χωριό Μουλιανά και τα Πέντε Πηγάδια, για το οποίο υπάρχουν αρκετές αναφορές μέχρι και τον πόλεμο του 1912 – 13 που η περιοχή βρισκόνταν στο κέντρο των πολεμικών επιχειρήσεων. Σε έναν από τους πολύ ενδιαφέροντες χάρτες που περιλαμβάνει ο Albert Trappmann στο βιβλίο του “*The Greeks Triumphant – Balkan War 1912 - 13*” (Καρρά, 2023), μας παρουσιάζει με λεπτομέρεια τα χάνια που θα

συναντούσε ο ταξιδιώτης από την Άρτα προς τα Γιάννενα, και από τον παλιό και από τον καινούργιο δρόμο.

Στη φωτογραφία σχεδιάγραμμα της Μάχης στα Πέντε Πηγάδια όπου σημειώνονται τα Χάνια της περιοχής, από το βιβλίο του Albert Henry William Trammann με τίτλο "The Greeks Triumphant – Balkan War 1912 -13"

Την εποχή που πέρασε ο Εβλιγιά, η διαδρομή προς τα Γιάννενα γινόταν από τον παλιό δρόμο. «Ο παλιός δρόμος από την Άρτα προς τα Γιάννενα περνούσε από τα Πέντε Πηγάδια. Στα 24 χιλιόμετρα από την Άρτα ο ταξιδιώτης συναντούσε το Χάνι Χαβασερά (ή Καβασερά?), μετά περνούσε από τα Πέντε Πηγάδια, στη συνέχεια από το Χάνι Μπουράτσα και τέλος

μετά από 10 μίλια συναντούσε το Χάνι του Φουάτ Μπέη.....».Ο συγγραφέας μας δίνει επίσης και μια περιγραφή για τα χάνια της περιοχής: «.....Σε όλο αυτό το συνονθύλευμα βουνών, όπου η μόνη βλάστηση είναι κάποιο είδος χαμηλού θάμνου βελανιδιάς και πότε πότε κάποιοι αγκαθωτοί θάμνοι, υπάρχουν λίγοι κάτοικοι. Τα χωριά που υπάρχουν είναι απλώς μια συλλογή από τρώγλες συνήθως 100 γιάρδες περίπου μακριά το ένα από το άλλο. Οι άλλες ονομασίες που σημειώνονται στους περισσότερους χάρτες είναι αυτές που δίνονται τοπικά σε ορεινές οροσειρές, ενώ εδώ και εκεί βρίσκονται «χάνια». Αυτά τα «χάνια» θυμίζουν τις διαδρομές των караβανιών στην Ανατολή, που αποτελούνται συνήθως από ένα μικρό πέτρινο σπίτι όπου οι περαστικοί ταξιδιώτες μπορούσαν να κοιμηθούν στο πάτωμα, να πάρουν ένα ποτήρι απαράδεκτο κρασί και ίσως να βρουν μερικά αυγά και ένα κομμάτι μπαγιάτικο ψωμί. Επιπλέον, υπάρχει ένας ψηλός τοίχος που περικλείει περίπου ένα στρέμμα γης, στο οποίο μπορούν να περάσουν τη νύχτα τα κάρα ή άμαξες με βόδια, προστατευμένα από λύκους ή κλέφτες. Και μερικές φορές σε μια γωνιά αυτού του συγκροτήματος υπάρχει ένα υπόστεγο που παρέχει καταφύγιο από τα στοιχεία της φύσης στα σκυλιά των ταξιδιωτών.....».

Επίλογος

Ο Εβλιγιά Τσελεμπή ήταν ο τέταρτος ξένος περιηγητής που είχε επισκεφτεί την Ήπειρο, μετά τον Βενιαμίν εκ Τουδέλας, τον Κυριάκο τον Αγκωνίτη και τον Γάλλο γιατρό Σπον. Παρ' όλες τις αρνητικές κριτικές των Ελλήνων μεταφραστών στις οποίες αναφερθήκαμε στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας, το Οδοιπορικό του δεν παύει να αποτελεί «πολύτιμη πηγή πληροφοριών», όπως αναφέρει ο Barbier de Mynard, ο πρώτος μελετητής που επεσήμανε τη σπουδαιότητα του έργου του Εβλιγιά. Τα κείμενά του είναι μια απέραντη συλλογή θρησκευτικών, κοινωνικών, αρχαιολογικών, ιστορικών, γλωσσικών, τοπογραφικών και στατιστικών στοιχείων. «Δεν έχει το στοχαστικό ύφος των μεδρεσέδων, περιγράφει τους τόπους που είδε, τα πρόσωπα και τα πράγματα με ζωνηράδα, με γοητευτικό και παραμυθένιο ύφος», γράφει ο Σιμόπουλος. Μας προσφέρει έτσι ανεκτίμητο υλικό για μια περίοδο για την οποία υπάρχουν ελάχιστα, αν όχι καθόλου, γραπτές πηγές για τη ζωή στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα του 17^ο αιώνα.

Βιβλιογραφία

1. Γιαννακοπούλου, Ε., ΓΑΛΛΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ ΔΑΣΩΝ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ (1710 – 1792), Αθήνα, 1987.
2. Cerasi, Maurice Munir, Il tessuto residenziale della città ottomana (secc. XVIIIXIX), Storia della Città 31-32 (1984).
3. Γκιούλης, Ρ., *Χρονικό Ισραηλιτικής Κοινότητας Άρτης*, Περιοδικό ΣΚΟΥΦΑΣ, τχ. 7, Άρτα, 1957.
4. Drakoulis, D., *The spatial organization of Ottoman Selanik* (Thessaloniki), according to Evliya Celebi, Συνέδριο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ & ΧΩΡΟΣ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ 17^{ος} – 20^{ος} αι. Θεσσαλονίκη, 2012.
5. Εργολάβος, Σ., ΕΒΛΙΑ ΤΣΕΛΕΠΗ, ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ, Ιωάννινα, 1995.
6. Eyice (Semavi), “Yunanistan da unutulmus eski bir Tutk eseri”, BELGELERLE TÜRK TARİHİ DERGİSİ SAYI:5 ŞUBAT 1968.
7. Θεοχαρίδης, Ι., Π., *Οι διοικητές των Ιωαννίνων σύμφωνα με το Salname του 1892- 1893*. “Δωδώνη” επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων τόμος 12. Ιωάννινα, 1983.
8. Καρρά, Α., *Ο Καζάς της Άρτας στο Οθωμανικό Τεφτέρι TD367 του 1530*, Άρτα, 2024.
9. Καρρά, Α., *Albert Trappmann - Ο θρίαμβος των Ελλήνων 1912 – 1913*, Άρτα, 2023.
10. Καιροφύλας, Κ., *Ιστορικά Σημειώματα περί Άρτης*, Εφημερίδα Η Φωνή της Άρτης, Άρτα, 1934.
11. Κοκολάκης, Μ., «*Ο Εβλιγιά Τσελεμπί στην Πρέβεζα και στην Άρτα*», Περιοδικό ΣΚΟΥΦΑΣ, τχ. 72 – 73, Άρτα, 1987
12. Les Juifs d'Espagne: histoire d'une diaspora 1492-1992. Edité par Liana Levi, 1992.
13. Lamers, Haneke, *On Evliya's Style*, στο Martin Van Bruinessen και Hendrik E. Boeschoten (επιμ.), *Evliya Çelebi in Diyarbakir*, Brill, Leiden 1988.
14. Λούπης, Δ., *Μια περιήγηση στη Θεσσαλία του 1668: το Οθωμανικό βλέμμα*, Ιστορικά 19.37 (2002).
15. Μαντάς, Σ., ΓΕΦΥΡΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΠΙΝΔΟΥ, Τόμος Β', Αθήνα, 2020.
16. Μοσχόπουλος, Ν., *Η Ελλάδα κατά τον Εβλιά Τσελεμπί*, Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, Τόμος ΙΔ' 1938.

17. Μοσχόπουλος, Ν., *Η Ελλάδα κατά τον Εβλιά Τσελεμπή*, Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, Τόμος ΙΕ', 1939.
18. Μπαλτά, Ε., *Το κρασί στους Οθωμανικούς χρόνους*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2006.
19. Μουτσόπουλος, Νικόλαος Κ., *Παραδοσιακή αρχιτεκτονική της Μακεδονίας 15ος-19ος αιώνας*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993.
20. Ορλάνδος, Α., ΑΡΧΕΙΟΝ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, Περιοδικόν σύγγραμμα, τόμοι Α 1935 - Β 1936 - Γ 1937, Αθήναι, 1999.
21. Πάλλης, Α., ΣΕΛΙΔΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΖΩΗ ΤΗΣ ΠΑΛΙΑΣ ΓΕΝΙΤΣΑΡΙΚΗΣ ΤΟΥΡΚΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΤΟΥΡΚΟΥ ΠΕΡΙΗΓΗΤΗ ΤΟΥ 17ου ΑΙΩΝΑ ΕΒΛΙΑ ΤΣΕΛΕΜΠΗ, Αθήνα, 1990.
22. Petersen, Andrew, Dictionary of Islamic architecture, Routledge, London, 1996.
23. Σαλαμάνγκας, Δ., *Ζουλεϊχά* (Δοκίμιο ιστορικής ανασύνθεσης), Ηπειρωτική Εστία, Γιάννινα, 1967.
24. Σιμόπουλος, Κ., ΞΕΝΟΙ ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, Τόμος Α', Αθήνα, 1881.
26. Σούλης, Χ., «*Ταξίδι του Τούρκου περιηγητού στην Ήπειρο*», Ηπειρωτικά Γράμματα, τχ. 5, Γιάννινα, 1944.
27. Şemseddin, S., *Kamus-ül alâm : tarih ve cografya lûgati ve tabir-i esahhiyle kâffe-yi esma-yi hassa-yi camidir*, Istanbul, 1889.
28. Singer, A., Mapping Imarets, στο Nina Ergin και Christoph Neumann και Amy Singer (επιμ.), *Feeding People, Feeding Power: Imarets in the Ottoman Empire*, Eren Yayincilik, Istanbul 2007.
29. Τόλης, Ε., «*Η πληθυσμιακή εξέλιξη της Εβραϊκής κοινότητας στην Άρτα*», Περιοδικό ΣΚΟΥΦΑΣ, τχ. 107, 2019.
30. Τσιλιγιάννης, Κ., Η ΕΒΡΑΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ, Έκδοση του Κεντρικού, Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος.
31. Τσούτσινος, Γ., ΑΡΤΙΝΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ, Άρτα, 2001.
32. Χρηστοβασίλης, Χ., «*Το Τρίχινο Γεφύρι*», Εφημερίδα ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, φ. 28, 1926.

